

Predmet:	Istorija stare Grčke
Kurs:	<i>Grčki svet od 1500. do 360. pre n.e.: Institucije, društvo, privreda i kultura</i>
Ime predavača:	Marijana Riel
Sadržaj kursa:	Pregled unutrašnjeg razvoja grčkog sveta od mikenskog perioda do okončanja tebanske hegemonije
Cilj kursa:	Upoznavanje sa osnovnim tokovima institucionalnog, društvenog, privrednog i kulturnog razvoja starih Grka u periodu njihove samostalnosti; upoznavanje sa izvorima istorijskog saznanja i metodologijom njihovog istraživanja

PREDAVANJA IZ ISTORIJE STARE GRČKE

I. FIZIČKA I ISTORIJSKA GEOGRAFIJA GRČKOG SVETA

Geografija je proučavanje terena – planina, reka, ravnica, obala, položaja gradova. Prirodni resursi i geografski položaj utiču na istorijski razvoj ljudskih zajednica. Proučavanje geografije grčkog sveta počinje kada istražujemo kako su Grci živeli na svojim imanjima, zašto su trgovali, kako je izgledala njihova putna mreža, koje biljke su uspevale na njihovoj zemlji.

Osnovni podaci o geografskom položaju Grčke su da ona leži između 36. i 40. stepena severne geografske širine i 16. i 21. stepena istočne geografske dužine: najveću širinu dostiže na potezu od zapadne obale kod Akarnanije do Maratona u Atici (oko 290 km), najmanju od Egostene do Oropa (48 km), najveću dužinu od rta Tenara do Olimpa (400 km); najveće ostrvo je Krit (57 x 256 km).

Grčka je podeljena na tri glavne oblasti:

- poluostrvo Peloponez na jugu
- poluostrvo Atika, Beotija, Fokida, Lokrida u sredini, zajedno sa Etolijom i Akarnanijom na zapadu
- Tesalija i Makedonija na severu, Epir na zapadu

Pored toga, veliki deo teritorije čine brojna ostrva u Egejskom (**Kikladi; severnoegejska**: Lemnos, Tasos, Hios, Lezbos, Samos; **Sporadi**: Skijat, Skir; **Dodekanez**: Kos, Rodos, Kalimnos) i **Jonskom moru** (Krf, Itaka, Leukada, Zakint).

Grčka ima veoma razudjenu obalu. Temperature u obalskim oblastima uglavnom ne poznaju velike oscilacije jer more obezbeđuje umerene temperature. Tamo retko ima leda i snega, već uglavnom kiše, i to zimi. Grci su rano postali pomorski narod – duga razudjena obala sa prirodnim lukama i mnogobrojnim ostrvima veoma je povoljna za komunikaciju morem, pri čemu je za te namene bolja istočna nego zapadna obala, tako da Grčka, generalno govoreći, gleda ka istoku, ne zapadu. Što se tiče pomorske komunikacije i trgovine, treba istaći značaj **Korinskog zaliva**, kao i **Saronskog zaliva**. Isto tako, **Kikladska ostrva** formiraju neku vrstu “stepeništa” ka Maloj Aziji. Nijedan deo Grčke nije toliko udaljen od mora da nije odatle pristupačan, jedino su Arkadija i oblast Pinda pomalo zabačeni. Prilikom polovdbe morima, Grci nisu voleli da se suviše udaljavaju od obale, već pre da im put traje duže i da što više prati obalu.

Grčka je istovremeno i planinska zemlja, jer planina ima svuda, uključujući ostrva. Planine daju doprinos mikroklimi, pre svega, u obliku snega, koji, kao i led, doprinosi povećanju nivoa vode u planinskim rekama i potocima. S druge strane, planine na severu Grčkog poluostrva pomažu u zaštiti od spoljnih invazija.

To, što je Grčka jedna od najbrdovitijih zemalja Evrope znači da poseduje mali broj ravnica, pa čak i mali broj dolina; veće ravnice se nalaze uglavnom u Tesaliji, Etoliji, zapadnom Peloponezu, Beotiji. Više od polovine celokupne teritorije Grčke zauzimaju planine, reke, jezera i šume; simptomatično je da samo 18% teritorije Atike ima povoljne uslove za poljoprivredu. Najviše planine su Olimp (2917 m), Parnas (2457 m) i Tajget (2340 m).

Geografija je oduvek imala veliki uticaj na Grčku i njeno stanovništvo. Na primer, planine su doprinele stvaranju lokalpatriotizma i sprečavale ostvarenja jedinstva Grka kao naroda. Dakle, geografski i geofizički uslovi u i oko grčkog poluostrva doveli su do formiranja mnogih malih odvojenih zajednica koje su potom razvile svoje posebne verzije političkih i društvenih institucija. S druge strane, kako je putovanje kopnom uvek bilo problematično, a zemlja sa svih strana bila okružena morem, Grci su se rano okrenuli plovidbi morem.

Dakle, priroda je opredelila da Grčka bude zemlja trgovine pre nego zemlja koja sama zadovoljava sve svoje potrebe. Svaki grčki grad je imao kamen za gradjenje i glinu za pravljenje cigala, kao i livade i zemlju nepogodnu za poljoprivredu. Sve ostalo je bilo neravnomerno raspoređeno: neki gradovi su imali plodnu zemlju, drugi ne: procena je da samo 30% površine Grčke ima uslova za poljoprivrednu proizvodnju. Ova neravnomerna raspoređenost prirodnih resursa pogodovala je razvoju trgovine.

Na primer, u mnogim gradovima su gajene masline, jer one uspevaju na svim kategorijama zemljišta, ali se nisu mogle gajiti u unutrašnjosti Peloponeza (planine Arkadije) zbog niskih temperatura koje tamo stižu do tačke mržnjenja. Shodno tome, Arkadija je morala da trgovinom dodje do maslina i maslinovog ulja. Drugi resursi, kao drvo i rude, bili su prisutni na teritorijama manjeg broja gradova, što znači da je trgovina ovim resursima bila veoma razvijena, i da je čak i spoljna politika grčkih gradova često bila definisana zadovoljavanjem lokalnih potreba za pomenutim resursima (uloga Makedonije, Trakije i Kipra u spoljnoj politici grčkih gradova).

Jedan od razloga zašto su Grci počeli da trguju je veliki udeo žitarica u njihovoj svakodnevnoj ishrani. U plodnoj godini žetva može biti i do četiri puta bogatija nego u neplodnoj, a da li je godina bila plodna ili neplodna zavisi od količine padavina, koja, prirodno, nije bila ista u svim grčkim oblastima. Nakon žetve, grad u kome je količina padavina bila veća i žetva bogatija, razmenjivao bi svoje žito za druge proizvode gradova u kojima je količina padavina bila nedovoljna. Potreba za razmenom dovela je do pojave tržnica-mesta gde se trguje, te je postojanje takve tržnice (*agora*) vrlo brzo počelo da karakteriše grčki grad-polis.

U većini grčkih gradova najveći deo stanovništva je živeo po malim naseljima-selima izvan gradskog centra. Arheološka istraživanja potvrđuju i postojanje još manjih zajednica -zaselaka- i usamljenih imanja na kojima se živelo samo tokom jednog dela godine.

Privatni prostor prosečnog Grka sastojao se od njiva na teritoriji grada i kuća grupisanih u naseljima, bilo u gradskom centru ili u selima. Tokom najvećeg dela antičkog perioda, Grci su preferirali život u takvim kompaktnim naseljima. Povremeno nailazimo na svedočanstva o tome kako je poljoprivredna površina bila organizovana i izdvojena na jednake pravougaone parcele. Ipak, primetna je tendencija deljenja obradivih površina na manje parcele i posedovanja više rasutih parcela koje se nisu nalazile grupisane na istom mestu.

Mnoge gradske kuće su bile istovremeno i seoske kuće, jer su se poljoprivredne zalihe i oprema odlagale u njima, i svi proizvodi sa polja preradjivali na istom mestu. U Atini, Olintu i Prijeni otkrivene su kuće sa prostorijama koje su bile u potpunosti odsečene od ostatka kuće i u koje se

ulazilo samo sa ulice. Te su prostorije identifikovane kao radnje, berbernice, krčme, radionice, čak i skladišta.

Grčki gradovi su posedovali svoju putnu mrežu. Iako se transport uglavnom odvijao na leđjima konja i magaraca, putna mreža je bila dobro razvijena i stizala do svih naselja. Još od bronzanog doba postojala su kola i kočije i putevi na kojima se njima moglo voziti, ali su tek u klasičnom periodu takvi putevi dobili posebne brazde za točkove na strmim i krševitim delovima.

Što se tiče rudnih bogatstava, postoje tragovi vadjanja rude bakra u **Laurionu** u jugoistočnoj Atici još tokom poznog bronzanog doba, ali su bakar i kalaj uglavnom morali biti uvoženi. Atika je imala srebra i olova u Laurionu (nova žica je otkrivena početkom V veka pre n.e.), mermera i krečnjačkog kamena na planini Himetu, dok je drvo za brodogradnju do V veka moralo da se nabavlja u Makedoniji i Trakiji.

Opšta hronologija grčke istorije

BRONZANO DOBA (2000-1050. p.n.e.)

- oko 2000. Grci dolaze na južni Balkan i naseljavaju se, mešajući se narodima koji se već nalaze tamo. Trpe uticaje postojeće kulture i usvajaju neke od važnih termina (toponimi, reči koje opisuju prirodni svet i artefakte) od naroda koje su zatekli.
- 2000-1720. Prva faza razvoja minojske civilizacije na ostrvu Kritu; minojski trgovački i kulturni kontakti sa Egiptom i Istokom su intenzivni od kraja trećeg milenijuma, a glavni minojski lokaliteti su Knosos, Festos, Hagia Triada, Malija, Gurnia, Paleokastro, Zakro; pojava pismenosti.
- 1700-1450. Širenje minojskih kulturnih uticaja po Egejskom basenu (=tradicija o minojskoj *talasokratiji* koji beleže kasniji grčki istoričari); uticaj minojske kulture primetan na ostrvima Teri, Keosu, Melosu, Kiteri, na južnom Peloponezu u Meseniji i Lakoniji; u novije vreme minojski hijeroglifski administrativni dokumenti nadjeni na Samotraki u severnoj Egeji; minojske freske u Izraelu i Delti.
1610. ili 1520. Erupcija vulkana na Teri.
- 1600-1500. "Krug grobova" u Miken: bogati grobovi pripadnika vodećih slojeva u čijem stvaranju su učestvovali kritski umetnici.
- 1490-1450. Rušenje minojskih palata, izuzev one u Knososu kojom nadalje vladaju mikenski gospodari.
- 1450-1200. Procvat mikenske civilizacije sa centrima u Miken, Tirintu, Mideji, Argosu, Azini, Pilosu, Tebi, Eleusini, Atini, Terapni/Menelajonu u blizini Sparte, Knososu i Kidoniji na Kritu.
- 1385-1350. Rušenje palate u Knososu, koja biva obnovljena; Mikenjani ostvaruju trgovačke kontakte sa državama na obali Male Azije, sa Sirijom i Palestinom, Egiptom i južnom Italijom.
1250. Rušenje zanatskih radionica i kuća u Tebi i Miken, rušenje palate u Kidoniji na severozapadnoj obali Krita.
1200. Rušenje ostalih mikenskih centara, uključujući Knosos; pločice ispisane linearnim pismom B sačuvane u Pilosu, Tirintu, Tebi i Miken.
- 1194-1184. Tradicionalno datovanje Trojanskog rata.

«MRAČNO DOBA» (1100/50-776.)

- 1100/1050-900. Period migracija i iseljavanja stanovništva iz kontinentalne Grčke na zapadnu obalu Male Azije; osnivanje brojnih gradova u toj oblasti; intenziviranje kontakata između Feničana i drugih istočnih naroda i Grka.
- VIII vek p.n.e. Razvoj polisa – grčkog grada-države; preuzimanje alfabetskog pisma od Feničana i njegovo prilagođavanje potrebama grčkog jezika; cvetanje epskog pesništva; uticaj Istoka na grčku umetnost.

ARHAJSKI PERIOD (776-500.)

- 750-600. Period “Velike kolonizacije” širom Mediterana i na obalama Crnog mora; pojava tirana u najrazvijenijim gradovima; kontakti sa razvijenim maloazijskim i bliskoistočnim kulturama.
- 700-650. Uvodjenje hoplitskog bojnog reda.
- 640-621. Prvi zabeleženi događaji atinske istorije: Kilonova zavera (oko 632.) i Drakontova zakonodavna delatnost (621.).
- 594/592. Solonove reforme u Atini – temelji atinske demokratije.
- 561-527. Tiranija Pizistrata u Atini; prvo zapisivanje Homerovih epova.
- 511/510. Proterivanje Pizistratovog sina Hipije u ukidanje tiranije u Atini.
- 508/507. Reformatorska delatnost Klistena iz roda Alkmeonida – stvaranje deset teritorijalnih fila, uvođenje veća od 500 članova, desetorice stratega, ostrakizma.

KLASIČNI PERIOD (500-323.)

500. Ustanak Grka u Joniji protiv persijske vlasti.
- 490-479. Grčko-persijski ratovi.
490. Bitka na Maratonu.
- 483-482. Pronadjena nova žica srebrne rude u atinskim rudnicima u Laurionu i prihod iskorišćen za gradjenje flote od 200 brodova.
480. Bitke kod Artemisija, Termopila i Salamine.
479. Bitka kod Plateje.
- 478/477. Jačanje Atine i osnivanje Delskog saveza formiranog radi nastavka rata sa Persijancima. Atinjani ovaj savez polako pretvaraju u svoju pomorsku državu i *foros* sakupljan od saveznika koriste za finansiranje gradjevinske delatnosti u

Atini i organizovanje bogatih proslava. Atina postaje kulturni centar Grčke. Tri vodeća tragička pesnika, Eshil (525-456.), Sofokle (496-406.) i Euripid (485-406.) takmiče se sa svojim tragedijama na Velikim Dionisijama.

- 431. Početak Peloponeskog rata između Atine i Peloponeskog saveza.
- 430. Kuga u Atini.
- 429. Umire Perikle.
- 428-427. Ustanak u Mitileni. Sofokle predstavlja "Kralja Edipa".
- 425. Osvajanje Pilosa i zarobljavanje Spartijata na Sfakteriji.
- 421. Nikijin mir.
- 416. Atinjani osvajaju ostrvo Melos.
- 415-413. Sicilijska ekspedicija.
- 411. Oligarhijski prevrat u Atini.
- 404. Kraj Peloponeskog rata.
- 394-386. Korintski rat
- 371-362. Tebanska hegemonija
- 359-336. Vladavina Filipa II i uspon Makedonije
- 336-323. Vladavina Aleksandra Velikog

II. MINOJSKI KRIT

Tokom bronzanog doba, na Kritu se razvijala civilizacija poznata kao *minojska civilizacija*. Ovo ime, izvedeno iz imena legendarnog kralja kritskog grada Knososa – Minosa, dao joj je Englez Artur Evans, arheolog koji ju je i otkrio. Krit je najveće i najjužnije grčko ostrvo. Zahvaljujući svojoj plodnosti i povoljnoj klimi, rano je naseljeno. U neolitu (od oko 7000. godine pre n.e.) stanovništvo je živelo u pećinama ili u otvorenim naseljima. Oko 3500. godine pre n.e. pojavljuje se novo stanovništvo koje verovatno potiče iz Male Azije. Iako je na Krit povremeno pristizalo novo stanovništvo, on je, kao ostrvo prilično udaljeno od kopna, uglavnom bio pošteđen invazija i ratova. Samim tim, nije imao potrebe da održava veliku vojsku, već je sredstva koja su na taj način uštedjena mogao usmeriti na razvoj standarda, tehnologije i kulture.

Od samog početka, «Minojci» su održavali bliske veze, posebno trgovačke, sa egejskim ostrvima, obalom Male Azije, Levantom i Egiptom. Njihova civilizacija se razvijala brže od civilizacije na ostrvima i grčkom kopnu. To je očigledno iz, na primer, oblika i veličine ranih građevina nadjenih na Kritu, koje uveliko prevazilaze sve što je u drugim dvema oblastima postojalo u isto vreme. Prve palate u Egejskom basenu sagrađene su upravo na Kritu oko 2000. godine pre n.e. (u Knososu i Festosu), a u isto vreme je počela i upotreba grnčarskog točka za proizvodnju sve lepših i finijih vaza. Osnivanje prvih minojskih kolonija van Krita (ostrvo Kitera južno od Peloponeza, ostrva Tera, Rodos, Kos, zapadna obala Male Azije) i intenziviranje trgovačkih odnosa sa Levantom, Kiprom i Egiptom datuju se u isti period. Nalazi kritskih vaza na lokalitetima u Egiptu i obrnuto, egipatskih proizvoda na kritskim lokalitetima, veoma su važni za precizno datovanje jednih i drugih. Kao vešti trgovci, Krićani su izvozili luksuzne proizvode (vaze, nakit), ulje i vino, a uvozili sirovine i hranu. Za potrebe trgovine sagrađili su prvu veliku flotu u istoriji Evrope.

Savremena prvim palatama su prva kritska svetišta na brežuljcima i u pećinama, kao i najstarije kritsko pismo, piktografsko ili hijeroglifsko pismo koje je bilo u upotrebi sledećih 400 godina. Iz istog vremena je i drugo kritsko pismo, takozvano «linearno pismo A» kojim se pisalo na glinenim pločicama i koje je imalo oko 85 znakova. Nijedno kritsko pismo nije dešifrovano, i jedino je jasno da tekstovi koji su njima ispisani nisu grčki. Nije poznato da li je kritski jezik bio indoevropski, semitski ili azijski.

Između 1750. i 1720. godine, došlo je do rušenja starih palata u Knososu i Festosu, verovatno u jakom zemljotresu. Palate su uskoro obnovljene i minojski Krit ulazi u period «*talasokratije*» - kontrole nad Egejskim morem. Odjeke tradicije o minojskoj talasokratiji nalazimo kod grčkih istoričara koji su živeli 1300 godina kasnije. Nove palate sagrađene u ovom periodu su veliki kompleksi brojnih povezanih blokova raspoređenih oko centralnog pravougaonog dvorišta orijentisanog duž ose sever-jug. U većini palata dvorišta su sličnih dimenzija (oko 50 x 25 m). Na njima su izvodjene javne ceremonije i organizovani razni skupovi, a slična je verovatno bila i funkcija dodatnih slobodnih prostora (trgova, «pozorišta»). Neki blokovi u okviru kompleksa su imali jedan sprat, drugi dva i više. Upotreba drvenih stubova davala im je lakoću i obezbeđivala dobru osvetljenost. Prvi vodovod i kanalizacija na evropskom tlu potiču sa Krita.

Palate su otkrivene na desetak lokaliteta, a najveća je ona u Knososu, koju su kasniji Grci zvali «lavrirint» ili «palata dvojne sekire» (*labris*, dvojna sekira). Njen donji nivo obuhvata površinu

od oko 13.000 m², dok su ostale palate mnogo manje. U posebnim skladištima u prizemlju čuvane su velike količine namirnica, proizvođeni različiti zanatski proizvodi, vodjene arhive na nekoliko pisama i obavljan kult kritskih božanstava. Na drugom spratu su se nalazile privatne odaje, odaje za gozbe i prijeme. Zidovi ovih prostorija su ukrašavani freskama živih boja sa temama iz svakodnevnog života (svečanosti, priroda, sportovi – koji su mogli imati i kultnu funkciju). Palate su predstavljale centre manjih država. One su bile i politički i ekonomski i kulturni centri. Očigledno je da centralizovana država koja bi kontrolisala celo ostrvo ili njegov veći deo nije postojala. Kritska vodeća klasa svoju vladavinu ostrvom nije zasnivala na vojnoj prisili i nije se štitila jakim utvrdjenjima. Njena hegemonija je bila zasnovana na bogatstvu stečenom trgovinom za koje su se brinuli brojni administratori i koje je omogućavalo udoban život i ostalim stanovnicima kritskih kraljevina. Sudeći po predstavama kritske umetnosti, kritska žena je igrala važnu ulogu u javnom životu i bila mnogo slobodnija i ravnopravnija sa muškarcima nego, na primer, Atinjanke Periklovog doba. Njihova ravnopravnost ide dotle da ih nalazimo kao učesnice u veoma opasnom sportu sa bikovima, nalik današnjoj španskoj koridi, samo bez ranjavanja i ubijanja životinje.

Kult bogova obavljan je na Kritu na različitim mestima: u pećinama, na vrhovima brežuljaka, u palatama. Krićani su bili politeisti i gradili su svetišta svojim bogovima na brežuljcima. Ova svetišta se razlikuju od kasnijih grčkih hramova. Simboli bogova su bili dvojna sekira, bičji rogovi, stub, drvo, ptica, bik, zmija. Boginje su brojnije od muških božanstava («zmijska boginja», «gospodarica životinja»). One su, verovatno, poštovane kao majke i zaštitnice svega živog. Iz XVIII i XVII veka pre n.e. potiču figure od fajansa koje predstavljaju «zmijsku boginju» koja u uzdignutim rukama drži dve zmije. Moguće je da ove figure, u stvari, predstavljaju sveštenice.

Uticaj Krita na južnu Grčku, egejska ostrva i jugozapadnu Malu Aziju dostiže svoj vrhunac između 1650. i 1550/1450. Uspomena na ovaj period su grčki mitovi o kralju Minosu koji je očistio Egejsko more od gusara i svoje sinove poslao da vladaju ostrvima. Istom krugu pripada i mit o Minotauru, čoveku sa bičjom glavom kome su Atinjani svake godine (ili svake sedme godine) slali na žrtvu sedam momaka i sedam devojaka, sve dok ga atinski kralj Tezej nije ubio uz pomoć Minosove kćeri Arijadne. Da su minojske ambicije išle dalje od Egejskog basena, pokazuje naselje Krićana u istočnoj Delti, u Tell-el-Dabu (Avaris) datovano u početak XVIII egipatske dinastije (oko 1550.), identifikovano na osnovu fresaka sa karakteristično kritskom tematikom i tehnikom slikanja. Pred kraj istog perioda (1490/1470.), u nepoznatim okolnostima je došlo do rušenja svih kritskih palata izuzev one u Knososu, kao i velikog broja gradova i vila. Palate više nikada nisu obnovljene. Pojava proizvoda karakterističnih za kontinentalnu Grčku, novog načina shranjivanja poreklom iz iste oblasti i, konačno, glinenih pločica ispisanih na arhajskom obliku grčkog jezika (*linearno B pismo*) svedoče da su osvajači bili mikenski Grci. Iz Knososa, ovi osvajači su vladali ostrvom. Oko 1385. u požaru je uništena i palata na Knososu, ali ne potpuno, jer je i dalje funkcionisala, sve do konačnog rušenja 1250. ili 1200. godine pre n.e.

Proučavanje kritske civilizacije otežano je nepoznavanjem njihovih pisama i jezika. Dobro poznajemo samo spoljne karakteristike njihovog načina života, što nam pružaju materijalni ostaci, dok detalji o uređenju njihovih država, verovanjima, običajima, tradicijama, istorijskim događajima zasad ostaju izvan našeg domašaja i u domenu hipoteza. Jasno je da su Krićani

razvili visoku civilizaciju koja je mnogo uticala na razvoj tada slabije razvijenih oblasti kopnene Grčke i egejskih ostrva.

III. MIKENSKA GRČKA (1650-1050. pre n.e.)

1: Grci; poreklo; etnička pripadnost; seobe; dolazak na Balkan

Grčka je bila neravnomerno naseljena još u paleolitu (starije kameno doba, 20000-8300. pre n.e.), mezolitu (srednje kameno doba, 8300-6500. g. pre n.e.) i neolitu (mladje kameno doba, 6500-3500. pre n.e.). Tokom tog dugog perioda, čovek je stalno napredovao, da bi u neolitu počeo da se bavi zemljoradnjom, pripitomljava divlje životinje, osniva prva stalna seoska naselja (neka utvrđena, sa prostorom za smeštaj 3000-4000 stanovnika i impresivnim zgradama, takozvanim «megaronima»), pravi grnčariju, tka, plovi morem na veće daljine i lovi ribu na otvorenom moru. U neolitskom periodu čovek koji je živio na grčkom tlu prvi put ostavlja zagrobne darove u skromne grobove svojih najbližih, posebno dece, što znači da već ima određena shvatanja o smrti i zagrobnom životu i sredstva da te darove obezbedi. U isto vreme počinje da se razvija trgovina razmenom i specijalizovana zanatska proizvodnja. Pri kraju ovog perioda počinje proizvodnja predmeta od brakra, srebra i zlata.

Sledeće doba, poznato kao bronzano doba, trajalo je od oko 3500. do 1050. godine pre n.e. Tokom ovog dugog perioda, stanovništvo Grčke i egejskih ostrva koristilo je orudje i oružje od bronz. U više navrata, novo stanovništvo dolazilo je sa obala Male Azije i naseljavalo se po ostrvima i u kontinentalnoj Grčkoj, što je ponekad bilo praćeno nasiljem i napuštanjem pojedinih naselja, ponekad išlo mirnim putem. Negde posle 3000. godine došao je jedan od tih talasa, i sa njim narod koji je govorio nekim azijskim jezikom i relativno mirno se razvijao sledećih 1000 godina. Utvrđenja koja nalazimo od samih početaka ovog perioda svedoče o njihovoj potrebi za zaštitom.

Antički Grci pripadju velikoj porodici indoevropskih naroda. U današnjoj nauci ne postoji saglasnost po pitanju domovine «Protoindoevropljana» čije je postojanje izvedeno iz mnogobrojnih zajedničkih crta indoevropskih jezika. Po nekima, u V i IV milenijumu pre n.e. Protoindoevropljani su živeli u stepama današnje Ukrajine, po drugima na Jermenskoj visoravni, po trećima u Anadoliji ili u oblasti «plodnog polumeseca» (od jugoistočne Turske, preko Libana, Palestine, delova Jordana, Sirije do Iraka), po četvrtima u Balkansko-Karpatskoj oblasti. Oko 5000. godine pre naše ere Protoindoevropljani su se bavili zemljoradnjom i stočarstvom, napustivši život lutajućih nomada, a kada su krajem IV milenijuma pre n.e. (oko 3000. godine), zahvaljujući svom uspešnom bavljenju poljoprivredom (uzgajali su ječam, žito, groždje, povrće, koristili meso i mleko), dostigli viši novo razvoja i smanjili smrtnost svog stanovništva, započeli su seobe u plodne krajeve. Tada su se razdvojili na mnogobrojna plemena koja su otišla na sve četiri strane sveta (Germani, Kelti, Iberi, Italici, Grci, Makedonci, Iliri, Sloveni, Heti, Iranci, Indijci). U XII veku pre n.e. došlo je do seobe proto-Jermena, Frigijaca i Tračana sa Balkana u Malu Aziju.

Prispeće prvih Grka u Grčku može se pratiti samo na osnovu arheoloških nalaza, jer u to vreme oni nisu imali pismo. Arheološki nalazi su često veoma komplikovani za tumačenje, posebno u pogledu etničke pripadnosti svojih nosilaca. Zato je skoro nemoguće utvrditi od kada na nekom lokalitetu ima grčkog stanovništva. Ipak, arheolozi se većinom slažu da su Grci najverovatnije došli u Grčku krajem ranobronzanog doba, tj., nešto pre 2000. godine pre n.e. Na mnogim

grčkim lokalitetima iz tog perioda nalazimo tragove razaranja koji se mogu pripisati dolasku ratobornih plemena. Međutim, neki smatraju da ni datum celih hiljadu godina ranije ne bi trebalo isključiti. Pridošlice su sa sobom, najverovatnije, donele i, već formiran, grčki jezik. Neslaganja postoje oko tačne identifikacije prvog plemena koje je pristiglo u Grčku - da li su to bili Protoahajci ili Protojonjani, tj., preci kasnijih Mikenjana ili Jonjana?

2. Teritorija i glavni centri mikenskog perioda

- Uredjenje
- Društveni slojevi
-

Od 17. do 12. veka u kontinentalnoj Grčkoj cveta takozvana «mikenska civilizacija» koja je svoje ime dobila po najpoznatijem lokalitetu – Mikenima u Argolidi na istoku Peloponeza. Mikenjani su, poput Minojaca, gradili palate (šest sačuvano i istraženo, još pet je verovatno postojalo ali je vremenom uništeno i nestalo). Sve palate su uništene oko 1200. godine i više nisu obnavljane. Za razliku od kritskih palata, mikenske su bile dobro utvrđene takozvanim «kiklopskim zidovima». Glavna zgrada se naziva megaron. To je pravougaona zgrada sa tremom, predvorjem i glavnom prostorijom sa kružnim ognjištem i kraljevskim prestolom. Njeni zidovi su bili ukrašeni freskama sa predstavama scena iz lova, dvorskog života, bitaka, gozbi, prinošenja žrtvi. Koncept palate kao administrativnog centra Mikenjani su primili sa Krita. Postojanje više lokaliteta sa kraljevskom palatom pokazuje da je u ovom periodu Grčka bila podeljena na nepoznati broj kraljevina. Neke od legendarnih vladara ovih oblasti poznajemo iz grčke mitologije i Homerovih epova «Ilijade» i «Odiseje» (Tezej, kralj Atine, Agamemnon iz Mikene, Menelaj iz Sparte, Nestor iz Pilosa, Diomed iz Argosa, Odisej sa Itake, Ahil iz Ftije, Idomenej sa Krita, i drugi).

Dakle, Grčka mikenskog doba bila je podeljena na veći broj samostalnih kraljevina koje su imale svoje gradove, vojsku, kralja, aristokratiju, i koje su se verovatno udruživale samo u retkim slučajevima poput, na primer, legendarnog Trojanskog rata, u kome je Agamemnon, kralj Mikene, bio vrhovni vojskovođa. Na Peloponezu, važna mikenska kraljevina se nalazila u Meseniji; prestonica je bila u Pilosu, a država je bila podeljena na «ovostranu» i «onostranu» provinciju sa ukupno 16 gradova navedenih u pločicama nadjenim u Pilosu. Istočno od Mesenije, sa druge strane planine Tajgeta, nalazila se kasnija Lakonija, čija mikenska prestonica još nije otkrivena (možda Pelana 25 km severno od Sparte-palata iz 1200. godine- ili Terapna («Menelajon»), 3 km jugoistočno od Sparte-palata iz oko 1550., obnovljena 1400., napuštena oko 1350.). Severoistočno od Lakonije nalazila se Argolida sa mikenskom prestonicom u Argosu. Pored Mesenije, Lakonije i Argolide, na Peloponezu su u mikenskom periodu postojale još najmanje dve kraljevine – jedna na severozapadu, na teritoriji koja je kasnije bila poznata pod imenom Elida, druga na severnoj obali Peloponeza, u oblasti poznatoj pod kasnijim imenom Ahaja. Nijedna od ove dve oblasti nije dobro istražena, kao ni treća, smeštena u centralnom Peloponezu i poznata pod kasnijim imenom Arkadija.

«Peskoviti Pilos» i Mesenija: prve građevine (utvrđenja i slično) potiču iz perioda između 1700 i 1600. godine. Na lokalitetu je proces gradjenja i obnavljanja građevina bio konstantan, a vrhunac je dostignut u drugoj polovini 13. veka, kada je sagrađena «Nestorova palata» koja je zamenila stariji kompleks sličnih karakteristika. Glavni deo palate – megaron (do kojeg se dolazilo kroz kroz kapiju, malo dvoršte, drugu kapiju i predvorje) bila je velika četvrtasta

prostorija sa otvorenim okruglim ognjištem u sredini. U ovoj prostoriji je kralj primao goste sedeći na prestolu uza zid desno od ulaza, a njeni zidovi su bili ukrašeni freskama. U dvema malim prostorijama levo od prve kapije nadjene su pločice ispisane linearnim pismom B, gde su identifikovana 32 različita rukopisa. Palata je imala i prostorije na spratu, ali od njih nije sačuvan ni trag.

Mikena i Argolida: Argolida je bila najmoćnija mikenska kraljevina sa glavnim gradovima Mikenom i Argosom. Kod Homera, u «Katalogu brodova» u 2. pevanju, Mikena se ne navodi zajedno sa drugim gradovima Argolide – Argosom, Tirintom, Azinom, Hermionom, Trezenom i Epidaurosom, već sa Korintom, Sikionom, Pelenom, Kleonom i Egijem, kao da je deo Ahaje a ne Argolide. Agamemnom predvodi trupe iz Ahaje, dok je argivski vođa junak Diomed. Po grčkoj tradiciji, Argos je stariji od Mikene, i argivski kralj Persej je osnovao Mikenu i bio njen prvi kralj; nasledili su ga Elektrion, Stenelej, Euristej, Atrej, Tijest, Agamemnon, Egist, Aletis, Orest, Tisamen (poslednji kralj pre «povratka Heraklida»). U srednje heladskom periodu (2000-1600.) većina stanovnika Argolide živela je na jugu, u blizini Argivskog zaliva – Lerna, Argos, Tirint, Azina. Od ovih centara, najvažnija je bila Lerna. Kako je vreme prolazilo, stvorena su nova, severnija naselja, da bi na kraju severna Mikena preuzela primat, možda zato što je bila manje izložena napadima sa mora u odnosu na obalska naselja. Pored palate i tvrđave, Mikenu je činio i donji grad u kome su se nalazile kuće običnih građana. Palata, sagrađena oko 1350. godine, nalazila se na najvišoj koti utvrdjenja, i njena arhitektura je slična onoj koju smo već videli u Pilosu, osim što verovatno nije postojao gornji sprat iznad prizemlja. Na mikenskoj tvrđavi su osim kraljevske palate, arhiva, privatnih kuća, magacina i hramova, otkrivena i dva «kruga grobova» sa bogatim grobovima članova kraljevske porodice. Velike količine zlata i srebra su nadjene u ovim grobovima starijim od same palate. Pretpostavlja se da su ove predmete napravile zanatlije sa Krita, a što se tiče zlata, ono je možda poreklom iz Transilvanije (Rumunija). Do Grčke je moglo stići zajedno sa baltičkim ćilibarom nadjenim u istim grobovima.

Južni deo argivske ravnice i sam zaliv bio je pod kontrolom tvrđave u Tirintu. Izuzetno jaka tvrđava, koju su po legendi sagradili Kiklopi iz Anadolije, sagrađena je oko 1375. godine. Ulaz je bio na istočnoj strani, kroz prolaz uklesan u zidove debljine 8m, iza kog su se nalazile dve kapije obezbeđene jakim vratima i dva otvorena dvorišta – iz drugog po redu ulazilo se u megaron nalik onom u Pilosu i Miken. Čitav kompleks palate, koji su sačinjavale još neke dodatne prostorije (još jedan manji megaron i nekoliko manjih i većih dvorišta) bio je dodatno osiguran poprečnim zidom koji ga je odvajao od ostatka tvrđave.

Treća po jačini tvrđava Argolide nalazila se u Midei, istočno od Argosa. Njene zidine obuhvataju površinu od 24.000 kvadratnih metara. Nalazi keramike i nakita datiraju iz perioda između 1250. i 1200. pre n.e., koji se završava rušenjem izazvanim, najverovatnije, zemljotresom. Grobnice nadjene u podnožju citadele, u Dendri, potiču iz XIV veka.

Beotija: ovde je glavni grad bila Teba, na čijoj tvrđavi Kadmeji se nalazila mikenska palata. Glavni suparnik Tebe bio je Orhomen, poznat po ranobronzanoj, takozvanoj «minijskoj keramici», koja se pojavljuje oko 2000. godine i može označavati dolazak Grka na lokalitet koji je bio aktivan još od 6000. godine pre n.e. Njegovi stanovnici su uspešno isušili močvarno jezero Kopaidu na čijoj zapadnoj obali se nalazio sam grad, i tako dobili veoma plodnu ravnicu za

obradjivanje. Na istočnoj obali istog jezera, oko 1300. godine sagrađena je ogromna tvrđava poznata pod imenom Gla/Paleokastro, koja je služila kao pribežište okolnom stanovništvu u slučaju rata i za odbranu ravnice od neprijateljski raspložene Tebe.

Atika: atinski Akropolj je utvrđen oko 1270. godine. Na njegovom vrhu se verovatno nalazila kraljevska palata, na mestu na kome se danas nalazi hram Erehtejon.

Tesalija: po «katalogu brodova» u drugom pevanju „Ilijade“, u Tesaliji je bilo ukupno osam mikenskih kraljevina, od kojih je najpoznatija bila najistočnija, sa centrom u Jolku. U južnoj Tesaliji (Pelaški Arg) vladao je najveći grčki junak pod Trojom – Ahilej.

U okviru mikenskih palata posvedočenih na više lokaliteta, postojale su arhive u kojima su nadjene hiljade glinenih pločica ispisanih *linearnim pismom B*. Ovo pismo se razvilo iz kritskog *linearnog pisma A* i njime su beleženi tekstovi na ranom obliku grčkog jezika. Pismo se sastoji od 89 znakova za beleženje slogova (da, ma, na, pa, de, me, ne, pe, di, mi, ni, pi, do, mo, no, po, du, mu, nu, pu: «slogovno pismo») i 100 ideograma (znakova koji predstavljaju predmete, ljude, životinje, poljoprivredne proizvode, brojeve (jedinice=vetikalna crta, desetice=horizontalna crta, stotine=krugovi, hiljade=krugovi sa četiri zraka). Nastalo je verovatno oko 1350-1300. godine pre n.e., a pločice koje su se sačuvale datuju iz oko 1200. godine, tj., iz poslednje godine postojanja palata u Miken, Tebi i Pilosu, verovatno i Knososu (ranije se smatrao da pločice iz Knososa potiču iz 1380. godine). Dešifrovali su ga Englezi Majkl Ventris i Džon Čedvik 1952. godine. Dešifrovanje i pravilna pretpostavka da je ovim pismom beležen arhajski oblik grčkog jezika baziralo se na ranom otkriću da određen broj reči beleži grčke toponime i grčka lična imena, a nakon toga se istim tumačenjem znakova došlo do većeg broja grčkih reči iz svakodnevnog života. Po svojoj sadržini, tekstovi pločica su uglavnom računi, priznanice i inventari. Nije nadjen nijedan književni tekst, pa se pretpostavlja da su oni pisani na propadljivom materijalu (papirus, pergament, drvo). Takođe, za razliku od arhiva na starom Istoku, nisu nadjeni tragovi diplomatske korespondencije, ugovora, kulturnih tekstova. Reklo bi se da je linearno pismo B bilo namenjeno isključivo za vođenje računovodstva u palatama. Ipak, i tako ograničen inventar tekstova omogućio nam je sticanje slike o uredjenju mikenskih kraljevina. Na čelu se nalazio kralj (*wanaka*), a uz njega su bili naslednik prestola (*rawaketa*), veliki zemljoposednici (*tereta*), kraljevi pratioci-oficiri (*eqeta*), upravnici provincija (*korete*), njihovi zamenici (*prokorete*), većnici (*kerosija*), sveštenici (*ijerowoko*), različiti administratori (pisari i slično) i drugi.

Mikensko društvo su činili slobodni ljudi i robovi. Slobodni ljudi su označavani rečju *damos*. Bili su nezavisni od palate i imali svoju sopstvenu organizaciju i predstavnike, kao i svoje zemljišne posede. Veliki broj robova (*doero*) radio je za palate i bio uposlen na raznim zanatskim poslovima. Žene se spominju kao pekarke, tkalje, čistačice i slično. Jedan deo je označen imenima mesta iz kojih, najverovatnije, potiču, a ta mesta su Kitera, Asija=Lidija, Milet, Knidos, Lemnos. Pretpostavlja se da je reč o zarobljenicima.

Arheološkim istraživanjima je utvrđeno da je prosečan muškarac mikenskog perioda bio visok 1,67 m, a žene 1,55 m. Kosturi aristokrata iz «kruga grobova B» bili su oko 6 cm viši od običnog sveta, kako muškarci, tako i žene. Prosečan životni vek za muškarce je iznosio 35 godina, za žene 30. Prosečan životni vek aristokrata iz «kruga grobova B» je 36 godina. Pločice

ispisane linearnim pismom B ne daju direktne podatke o broju stanovnika centara iz kojih potiču, ali ako je u palati u Pilosu bilo 750 robinja sa isto toliko dece, grad je imao najmanje 2500 stanovnika, a možda i mnogo više od toga. Cela Pilska kraljevina je sigurno imala oko 50000 stanovnika, a cela mikenska Grčka oko 500000.

3. Privreda mikenskog sveta; kultura i religija; odnosi sa državama Starog istoka; Troja i Trojanski rat

Najvažnija grana mikenske privrede je bila poljoprivreda. Pločice ispisane linearnim pismom B beleže postojanje velikih zaliha maslinovog ulja u palatama i velike isporuke vune ili lana iz seoskih oblasti koje su proizvodile za potrebe palata. Seosko stanovništvo je gajilo žito i ječam, a u ishrani je korišćeno i meso i mleko domaćih životinja, sir, bobičasto voće, šljive, trešnje, smokve, groždje, kesten, orasi. Od domaćih životinja, gajene su krave, volovi, bikovi, konji, svinje, ovce, koze.

Mikenski kraljevi su preduzimali velike građevinske poduhvate, gradeći ne samo tvrđave i palate, već i značajna irigaciona postrojenja (kanali za isušivanje jezera Kopaide u Beotiji, brana kod Tirinta u Argolidi kojom je skrenut tok reke koja je ugrožavala Tirint, akvedukt kojim je dovedena voda u Pilos), puteve, mostove, velike grobnice – tolase (od oko 1490. do oko 1250., za kraljeve i njihovu najužu porodicu; najveća je takozvana «Atrejeva riznica» iz 1410. g.). Svoje mrtve su sahranjivali, a kremacija se pojavljuje tek pred kraj mikenskog perioda.

Trgovački kontakti Mikene sa ostatkom evropskog kontinenta razvijeni su veoma rano, kao što pokazuje nalaz zlatnog bodeža iz Rumunije čiji je izgled pod velikim uticajem onoga što u tom domenu poznajemo u samim mikenskim centrima, i nalazi ćilibara iz oko 1550. godine pre n.e. u Mikeni i Pilosu. Trgovina se odvijala uglavnom morem. Krajem XIV veka razvijeni su politički odnosi sa Egiptom i Levantom; glavna trasa trgovačkih puteva sa Istoka je išla od Ugarita do Kipra, potom do Rodosa i preko Egejskog mora do Tere ili Melosa i onda do Nauplion i Tirinta. Plovidba na zapad je bila opasnija i teža, verovatno uz obalu Jonskog mora do Krfa i onda preko Otrantskog zaliva do Italije. Brod koji je oko 1200. godine doživeo brodolom kod rta Helidonije na jugozapadnoj obali Turske i nadjen u podmorskim istraživanjima, bio je dužine 9-10 m. Glavninu tereta koji je prevozio činili su slitci od bakra i bronzne oblikovani kao razapeta volujuska koža, težine 20 kg i visine 60 cm. Nadjeno je i bronzano orudje, nekoliko skarabeja iz XVIII veka, pečatni kamen iz Sirije iz XVIII veka i posudje za svakodnevnu upotrebu. Drugi sličan nalaz, iz Uluburuna (u blizini mod. grada Kaš na likijskoj obali), datovan je u 1327. godinu. I ovaj brod je plovio sa Kipra sa sliticima bronzne (354 na broju, ukupne težine preko 10 tona), nekoliko slitaka kalaja i plavog stakla, mikenskom i kiparskom keramikom, egipatskim skarabejima, drvenom pločicom za pisanje, itd. Mikenske kraljevine su bile prinudjene na obavljanje trgovine sa udaljenim oblastima zato što je Grčka siromašna prirodnim resursima, posebno metalima. Izvozili su keramiku (nadjena je u južnoj Italiji, na Liparskim ostrvima, Siciliji, Sardiniji, Kosu, Rodosu i dalje na istok i jug u dolini Nila sve do Ahetatena i Malkate, palate Amenhotepa III). Vrhunac međunarodne trgovačke aktivnosti mikenskih kraljevina dostignut je oko 1350. godine, kada na obalama Male Azije nalazimo mikenske naseobine u Efesu, Jasosu i Miletu. Ovo naseljavanje Mikenjana nije bilo po volji Hetitima. Što se tiče Egipta, Egipćani su imali odlične veze još sa Minojcima, što se vidi sa predstava Kričana u grobnicama visokih egipatskih velikodostojnika iz vremena Tutmesa III (grobnica Useramona iz

1451. godine), dok su već 20 godina kasnije, u grobnici vezira Rehmirea, njihovo mesto zauzeli Mikenjani.

Mikenski umetnici nisu bili zainteresovani za obradu kamena i proizvodnju statua, isto kao ni njihovi kritski prethodnici. Najpoznatiji proizvod njihove klesarske veštine su dve kamene lavice na kapiji koja vodi u mikensku tvrdjavu, izradjene oko 1250. godine. Prikazane su u heraldičkoj pozi sa kritskim stubom u sredini; glave su najverovatnije bile posebno izradjene i danas nedostaju. Po uzoru na kritske umetnike, mikenski kamenoresci su proizvodili kamene vaze od tvrdog kamena kao što je serpentin. Umetnost fresko slikarstva takodje je uvezena sa Krita. Korišćene su crna, bela, crvena, žuta, plava i zelena boja. Najstarije freske su islikane između 1550. i 1450. u mikenskoj palati: datovane su na osnovu keramike nadjene sa njima i sačuvane su u fragmentarnom stanju. Freske su slikane i u poznijim periodima, te su nadjene u ruševinama građevina sa kraja XIII veka. Osim što su mikenske freske islikane sa manje veštine od kritskih, od kritskih ih razdvaja i tematika koja je fokusirana na rat i lov, a ne na scene iz prirode i kulta koje dominiraju u primercima sa kritskih lokaliteta.

Mikenska religija nije dovoljno poznata jer su izvori šturi i ne pokazuju nam suštinu verovanja ondašnjih ljudi. Ono što je sigurno je da su verovanja i kult praktikovan u mikenskim centrima rano potpali pod uticaj religije minojskog Krita. Krićani su najviše poštovali Veliku boginju koja je imala više hipostaza i imena. Te hipostaze su se vrmenenom verovatno razvile u zasebna božanstva sa sopstvenim kultom i mitologijom. U tekstovima ispisanim linearnim pismom B spominju se neka božanstva poznata iz klasičnog perioda grčke istorije (Zeus, Hera, Atena, Posejdon, Enijalije/Ares, Artemida, Dionis, Hermes), dok druga kasniji Grci nisu poznavali (Potnija, Divija, Komawenteja, Manasa, Peleja, Marineus, i dr.). Takodje, jedan broj klasičnih grčkih božanstava (Apolon, Demetra, Afrodita) nije do sada potvrđen u mikenskim izvorima. Drugo je pitanje u kojoj meri su ova mikenska božanstva identična sa istoimenim članovima klasičnog grčkog panteona. Na primer, u Pilosu vrhovni bog nije bio Zeus, već Posejdon. Zgrade u kojima se odvijao kult – hramovi – imale su plan megarona identičan planu mikenskih palata. Verske ceremonije nisu obavljane samo u prostorijama za kult, već i pod otvorenim nebom. Bogovi su obožavani u verskim procesijama, plesom i muzikom, prinošene su im žrtve (možda i ljudske). Kao na Kritu, i u Mikenjima su žene igrale važnu ulogu u kultu, i izgleda da su sveštenice bile brojnije od sveštenika. Kao zaključak, može se reći da je u mikenskom periodu grčki panteon bio manje-više formiran i da su kultne radnje, pre svega, prinošenje žrtvi, bile veoma nalik onima koje će obavljati Grci sledećih perioda.

4. Troja i Trojanski rat; pad mikenskih kraljevina

Tokom osam kampanja iskopavanja na mestu stare Troje, započetih 1870. godine, Nemački Hajnrih Šliman je dokazao da je Troja zaista postojala. Grad je osnovan kao kraljevska tvrđava oko 3000/2900. g. pre n.e. Nalazio se na važnom strateškom položaju na ulazu u moreuz koji vodi ka Mramornom i Crnom moru (antički Helespont, današnji Dardaneli). Rušen je i obnavljan više puta, tako da je ukupno otkriveno 46 građevinskih faza koje se obično svrstavaju u devet hronoloških celina (Troja I-Troja IX). Lokalitet ima izuzetno dug život – sa određenim pauzama, bio je naseljen od 3000/2900. godine pre n.e. do 1200. n.e. Posebno bogato je bilo **drugo** naselje, gde je Šliman našao poznato «Prijamovo blago» koje se sastoji od velikog broja predmeta od zlata i srebra. Ovaj grad je razrušen oko 2250. godine, i moguće je da se jedan deo

njegovog stanovništva iselio na zapad, prema egejskim ostrvima i Grčkoj. **Šesti** po redu grad (od **1750 do 1300.** pre n.e.) sastojao se od jake tvrđave i utvrđenog donjeg grada koji je održavao intenzivne veze sa mikenskom Grčkom. Identifikovani su slojevi od **Vla do Vli**. Grad je razrušen u zemljotresu ili od nepoznatih osvajača oko 1300. godine. Sledeći grad na istom lokalitetu, **Troja VIIa (1300-1180)**, uništen u (ratnom?) požaru oko 1190-1180. godine, mogao bi biti Homerova Troja. Iza ovog lokaliteta se uočava prekid koji nije primetan nakon kraja Troje VI. Trenutno nije moguće dokazati da se rat zaista odigrao onako kako su kasniji Grci mislili i baš u periodu u koji su ga oni datovali (od 1194. do 1184. godine). Verovatno je reč o spajanju ratnih ekspedicija čitavog jednog veka u jednu preuveličanu. Sledeći sloj, **Troja VIIb 1 (1180-1150)**, obnovljen je i ponovo delimično razrušen oko 1150. godine a iza njega sledi **Troja VIIb 2 (1150-1050)**, u koju stižu plemena sa Balkana i koja je uništena u vatri oko 1050. godine, i **VIIb 3 (1050-950)**, uništena oko 950. godine; proći će potom čitava dva i po veka dok eolski Grci ponovo ne nasele Troju (720-700.). Novija iskopavanja na mestu Troje posvećena su istraživanju donjeg grada, za koji je utvrđeno da je višestruko veći nego što se ranije pretpostavljalo i da je bio utvrđen i obezbeđen rovom.

Između 1906. i 1908. godine u gradu Hatuši, centru Hetitskog carstva, otkopano je 10000 glinenih pločica ispisanih na osam jezika bronzanog doba. Za razliku od mikenskih arhiva, hetitska je sadržala brojna dokumenta koja svedoče o diplomatiji, i ratovima među vodećim državama bronzanog doba. Dva poznata primera su ugovor između egipatskog faraona **Ramzesa II (1290/1279-1224/1213.)** i hetitskog kralja **Hatušiliša III (1275/1267-1245/1237)** i pismo udovice rano preminulog faraona Tutankamona, Ankesenamun, hetitskom kralju Šupiluliumi (**oko 1344-1322.**) sa molbom da joj pošalje jednog od svojih sinova za muža. Takođe, u hetitskoj arhivi je nadjeno više dokumenata koji spominju državu Ahijava/Ahija na zapadu. Još od vremena kada je ovo ime prvi put pročitano, vodi se diskusija oko toga da li je hetitska Ahijava možda mikenska Grčka. Prvi pomen ove kraljevine nalazimo u jednom tekstu iz vremena kralja **Arnuvande I** (prva polovina XIV veka) u kome figurira «čovek iz Ahije» Atarisijas, koji je ratovao sa Hetitima i takođe izvršio napad na Alasiju (Kipar). Potom u analima kralja **Muršiliša II (1321-1295)**, u odeljku koji se bavi trećom godinom njegove vladavine, nalazimo vezu između Ahijave i zemlje Milavande, ali u nejasnom kontekstu. Isti kralj spominje dopremanje statue nepoznatih bogova iz Ahaje i Lazpe, da pomognu u njegovom ozdravljenju. U vreme kralja **Tuthalije IV (oko 1237-1209.)** čujemo da su kraljevi Ahijave pomagali ustanke vazalnih država Hetitskog carstva u zapadnoj Maloj Aziji (zemlja Šeha u kasnijoj Miziji i njen kralj Tarhunanda). Jedini dokument koji potiče iz direktne korespondencije hetitskog kralja **Hatušiliša III** i kralja Ahijave nije u celosti sačuvan (od 3 tablice samo treća u celosti). Hetitski kralj traži od kralja Ahijave, kome se obraća kao «velikom kralju», svom «bratu», da preda hetitskog vazala Pijamaradua, sina nekadašnjeg kralja Arzave Uhazitija pobedjenog od hetitskog vladara Muršiliša II: Pijamaradu se odmetnuo u zemlju Luka (klasična Likija) i uživao podršku kralja Ahijave. Narod zemlje Luka se sa istom molbom već obraćao Tavagalavi, bratu kralja Ahijave, koji se tada, izgleda nalazio u istoj oblasti. Sve što znamo o istoriji Egejskog basena u bronzano doba govori u prilog tome da je Ahijava morala biti u Grčkoj, a ne na obalama Male Azije, gde nije bilo mesta za još jednog «velikog kralja» pored kralja Hetita. Ako je ova identifikacija tačna, ona ima svoje važne implikacije: 1. Ahijavm vlada jedan kralj u nepoznatoj prestonici (Mikena?, Teba?, Orhomen?); 2. Ahajci često ratuju na obalama Male Azije, što nas vraća na pitanje Troje i Trojanskog rata. U jednom dokumentu iz vremena **Muvatališa II (1295-1272.)** zabeleženo je da je ovaj hetitski vladar sklopio ugovor sa

kraljem Wilusije (=Ilion), koji nosi ime Alakšandus (grčko Aleksandar, što je po „Ilijadi“ drugo ime trojanskog princa Parisa). U pismu Hatušiliša III ahajskom kralju spominju se raniji ratovi oko Troade između Hetitta i Ahijave i napadi Pijamaradua na Lezbos.

Eipćani, sa njihovim sačuvanim arhivama, takodje daju važan doprinos razumevanju međunarodnog položaja mikenske Grčke. U pogrebnom hramu **Amenhotepa III (1403/1390-1364/1362.)** u blizini Tebe, na jednom natpisu nalazimo spisak oblasti i gradova iz kojih su faraonu došli poslanici oko 1340. godine. Spisak počinje imenima «Keftiu» (Krit) i «Tanaja» (Danajci). Kao kritski gradovi se pominju Amnisos, Festos, Kidonija, kao danajski (ahajski) Mikena («Mukana»), Deghajas (nepoznato), Mesena, Nauplija, Kitera, Wilia (?), Knosos («Kunuša»), Liktos, Sitia. Iz vremena **Tutmesa III (1469/1458-1415/1404.)** potiče još jedan natpis koji spominje darove poslate faraonu od strane Tanaja. S druge strane, u Knososu su nadjeni poklopac od alabastera vladara hiksoske XV dinastije Hiana (sredina? XVI veka), vaza od alabastera sa imenom Tutmesa III i skarabeji Amenhotepa II i III.

Uzroci mnogobrojnih katastrofa koje su zadesile glavne mikenske centre između 1250. i 1050. pre n.e. nisu sasvim jasni. Jedan njihov deo je možda bio posledica jakog zemljotresa u Argolidi oko 1200., koji je izazvao rušenje Mikene i Tirinta i još nekoliko lokaliteta u Argolidi (Midea, Prosymna, Berbati, Zigouries). U isto vreme su stradali i drugi centri na Peloponezu i van njega (Pilos, Menelajon, Eutresis, Gla) koji su napušteni i više nisu obnavljani. Mikena i Tirint su obnovljeni i ponovo razrušeni u poznom XII veku. U pet slučajeva - Ahaja na severnom Peloponezu, jonska ostrva uz zapadnu obalu Grčke, Atika, Krit i Kipar – primećuje se, pak, veća naseljenost nego ranije, što je najverovatnije posledica pristignuća izbeglica iz pogodjenih krajeva; u Atini, čak, pimetan procvat tokom sledećih 50 godina. Moguća objašnjenja ovako raširenog rušenja i propasti glavnih mikenskih centara, koja, pored zemljotresa, podrazumevaju i građanske sukobe (čije odjeke možda nalazimo u kasnijim grčkim izvorima, pa i kod Homera: Agamemnon je ubijen, Odisej lutao 10 godina i umalo izgubio presto), upad varvarskih plemena sa severa (Dorani iz grčkih legendi ili «Narodi s mora»), ratove između zaraćenih kraljevina, siromašenje usled slabljenja trgovačke razmene ili suše koja je uništila useve, nepovoljne klimatske uslove, sami po sebi ne daju pravi odgovor koji se, verovatno, nalazi u kombinaciji svih pomenutih i drugih nepoznatih faktora. Prvi tragovi nastupajućih nevolja pojavljuju se još 1250. godine, kada su neke kuće van mikenske tvrđave spaljene, da bi potom došlo do podizanja masovnih zidina i obezbeđivanja vodosnabdevanja unutar tvrđave. Za razliku od Mikene i Tirinta, palata u Pilosu izgleda nikada nije bila utvrđena, a stradala je oko 1200., kada i prva dva lokaliteta. Sa rušenjem mikenskih administrativnih centara nije sasvim prestala da postoji i mikenska civilizacija. Još stotinak godina pratimo neke njene aspekte, dok su drugi, kao pismenost i palate, monumentalne grobnice - tolosi (izuzev u Tesaliji) zauvek nestali.

IV. HOMERSKO DOBA (1100-776. PRE N.E.)

- Homer, homersko pitanje; materijalni izvori
- Istorijska geografija homerskog doba
- Počeci nove organizacije grčkog sveta oko 900. pre n.e.

Period grčke istorije koji nastupa nakon konačnog rušenja mikenskih centara (oko 1100/1050. pre n.e.) i traje do 776. godine, poznat je pod više naziva – homersko doba, mračno doba, grčki srednji vek. Prvi naziv se bazira na činjenici da jedan deo podataka o ovom 300-godišnjem periodu dobijamo iz Homerove (i Hesiodove) poezije (drugi izvor, koji stalno dobija na značaju, jesu materijalni ostaci), a drugi i treći na приметnom, mada ne stalnom nazadovanju matične Grčke u odnosu na mikenski period.

Homer je živio oko 750-700. pre n.e., verovatno u Joniji, na zapadnoj obali Male Azije. Spevao je dva junačka epa, «Ilijadu» («Pesma o Ilionu/Troji») i «Odiseju» («Pesma o Odiseju»). Kasnije, kada je spevano još šest epova sa tematikom iz trojanskog ciklusa, «Ilijada» je bila drugi spev u Trojanskom ciklusu, «Odiseja» sedmi. Ostali autori i epovi su: **Stasin sa Kipra** («Kiprija») (1): 11 pevanja - otmica Helene, početak rata do događaja u «Ilijadi»), **Arktin iz Mileta** («Etiopida/Amazonija») (3: 5 pevanja - nastavak «Ilijade» do Ahilejeve pogibije, nazvan po mitološkom kralju Etiopije Memnonu, Prijamovom savezniku) i «Pad Troje» (4: 2 pevanja – drveni konj, osvajanje grada, odlazak Grka), **Leshes sa Lezbosa** («Mala Ilijada») (5: 4 pevanja - slično kao «Pad Troje»), **Agija iz Trezena** (oko 628. g.) («Povratci») (6: 5 pevanja, povratak grčkih junaka kućama), **Eugamon iz Kirene** (oko 566. god.) («Telegoneja») (8): 2 pevanja – Odisejevi doživljaji i smrt Odisejeva, nazvano po Telegonu, Odisejevom sinu sa Kirkom, koji je u neznanju ubio oca dok je pljačkao Itaku).

»Ilijada» opisuje oko 50 dana poslednje, desete godine Trojanskog rata. Rat je po legendi vođen zbog Helene, žene spartanskog kralja Menelaja, koju je Aleksandar/Paris, sin trojanskog kralja Prijama, oteo iz Sparte i doveo u Troju. Junak Ilijade je Ahil, najhrabriji Grk pod Trojom; ostali glavni likovi su Patrokle, Ahilov najbolji prijatelj, Agamemnon, kralj Mikene, Ajant, kralj Salamine, i Hektor, najveći trojanski junak. «Odiseja» opisuje 40 poslednjih dana desetogodišnjeg lutanja kralja ostrva Itake Odiseja nakon okončanja Trojanskog rata i njegov povratak na Itaku. Glavni likovi su Odisej, njegov sin Telemah i žena Penelopa. Homerovi epovi su nastali usmenim putem i jedno vreme su kružili grčkim svetom na isti način. Grci su ih smatrali svojim najvažnijim književnim delom. Za njih je Trojanski rat bio onaj trenutak koji ih je povezao i definisao kao narod, a Homer nacionalni pesnik. U prošlosti je bilo mišljenja da su epovi nastali spajanjem više odvojenih pesama ili proširivanjem osnovnog jezgra novim pesmama, što bi značilo da ih nije ispevao jedan pesnik, ali danas preovladjuje mišljenje o jednom pesniku kao autoru oba epa i o manje-više istoj formi epova od njihovog nastanka do danas. U proučavanju grčke epske poezije veliki doprinos su dala saznanja o našoj epskoj poeziji i epskim pevačima. Drugi izvor za isti period je Hesiod, beotski pesnik iz Askre na teritoriji grada Tespije, autor «Teogonije» i «Poslova i dana».

Što god da se desilo kod Troje oko 1200. godine pre n.e., taj događaj je toliko impresionirao savremenike da su vekovima razvijali usmenu tradiciju o Trojanskom ratu. Brojni epski pesnici su obrađivali pojedine događaje koji su se odigrali pre rata, tokom rata i po njegovom završetku. Homerovi epovi dolaze na kraju ovog razvoja i on mnogo dužuje ranijim, danas izgubljenim

pesnicima. Nadmašivši sve što je pre njega pevano o Troji i postavši neprikosnoveni autoritet, utvrdio se, na neki način, kao učitelj svih Grka, ne samo po pitanju herojske prošlosti, već, posebno, etike - stava prema životu i smrti, ideala života vrednog pohvale. Homerovi epovi postavili su standarde po kojima su Grci merili svoja kasnija postignuća. Dve osnovne ideje koje se u njima često sreću su *time*, čast, i *arete*, vrlina. Drugi termin označava samoostvarenje ljudskog bića do najvišeg stepena. Nagrada za *time* i *aerete* su *kleos*, slava. Značaj i popularnost herojske epike u VIII veku mogu se oceniti iz podatka da oko 750. godine počinje ostavljanje votivnih darova u grobnicama mikenskog perioda u Atici, Argolidi, Beotiji i Meseniji. Takođe, iz istog perioda potiču i svetišta posvećena Odiseju (Itaka, pećina Polis), Agamemnonu (Mikena), Menelaju i Heleni u Terapni (oko 700.). Odisejevo je, izgleda, starije od epova, a Agamemnonovo i Menelajevo pod njihovim direktnim uticajem. Uticaj epike primećuje se i u vaznom slikarstvu poznogeometrijskog stila, posebno u scenama borbe na kraterima, za koje se nekada može reći da nisu prosto generičke, već da predstavljaju neku scenu borbe ili druge događaje iz epskog ciklusa: Tezej i Arijadna beže na brod, Odisej doživljava brodolom ...

Na početku homerskog doba etnički sastav stanovništva na tlu Grčke je već isti kao u sledećim periodima. Grci se dele na tri velika plemena: Jonjane (Atika, Eubeja, ostrva Kikladi, Jonija u Maloj Aziji), Eoljane (Beotija, Tesalija, ostrvo Lezbos, Eolida u Maloj Aziji) i Dorane (Peloponez, Dorida u Grčkoj i Dorida u Maloj Aziji, ostrva Krit, Rodos, Kos, Tera, Melos). Pored ovih, postoje još dve grupe – Ahajci i Arkadjani na Peloponezu kao ostatak stanovništva iz mikenskog perioda, i severo-zapadna plemena (Elidjani, Etolci, Fokidjani, Lokridjani) nastala mešanjem Dorana i ranijeg stanovništva iz mikenskog perioda. Grci su pad mikenskih kraljevina povezivali sa najezdom Dorana pristiglih sa severa, iz Makedonije i Epira, i tu seobu su nazivali «povratak Heraklida na Peloponez», podrazumevajući pod Heraklidima potomke junaka Herakla koje je njegov neprijatelj, kralj Arga Euristej, proterao odatle nakon Heraklove smrti; njegov najstariji sin Hil je stradao na Istmu u prvom pokušaju povratka. Sto godina iza toga, Temen, Kresfont, Euristen i Proklo iskricali su se u Elidi. Pošto su ovladali Peloponezom, Temen je uzeo Arg, Kresfont Meseniju, Euristen i Proklo Lakedemon. U borbama sa njima stradao je Agamemnonov unuk Tisamen, sa kojim se završila loza Pelopida. Najstariji izvor za povratak Heraklida je spartanski pesnik Tirtej iz sredine VII veka pre n.e. Najezda Dorana je potom, po istoj tradiciji, dovela do iseljavanja dela ahajskog stanovništva na Kipar, zapadnu obalu Male Azije i ostrva uz maloazijsko kopno, sa Atinom kao centrom u kome je seoba organizovana. Ovo iseljavanje je poznato pod imenom jonska kolonizacija i veoma je prisutno u grčkoj književnoj tradiciji od VII veka nadalje, ali je, manje-vise neistorijsko.

Arheološki materijal pokazuje i promene i kontinuitet nakon razaranja glavnih centara mikenske Grčke. Broj lokaliteta je smanjen u odnosu na prethodni period, ali na početku, odnosno u prvoj polovini XII veka, ne vidimo odmah značajno siromašenje. Rečeno je već da su neki delovi Grčke čak bili bogatiji nego ranije, kao Atika, gde u Peratiju na istočnoj obali poluostrva nalazimo nekropolu sa 200 grobnica i nalazima koji svedoče o kontaktima sa Egiptom, Sirijom i Kiprom. Slična je situacija u Jalisu na Rodosu. Iako su mikenske palate nestale, stanovništvo i dalje održava intenzivne kontakte sa istočnim Sredozemljem i pronalazi nove načine za izražavanje svojih umetničkih sposobnosti. Arheološki podaci takođe svedoče o pokretima mikenskog stanovništva na Istok, na Atiku, Eubeju, ostrva (Hios, Rodos), na Kipar. Na Kipru u XI veku nalazimo prvi natpis na grčkom jeziku – lično ime ispisano lokalnim kiparskim slogovnim pismom. Krajem XII veka, nekropola u atičkom Peratiju postaje znatno siromašnija,

kao i nalazi sa važnog lokaliteta Lefkandi na Eubeji, a onda su oba lokaliteta napuštena, da bi Lefkandi bio ponovo naseljen kroz 100 godina, krajem XI veka. Broj lokaliteta koji su bili nastanjeni u prvoj polovini XII veka je oko 220, između 1125. i 1050. oko 100, a između 1050. i 1000. manje od toga. Ipak, moramo imati na umu da do tih promena dolazi bez tragova nasilnog rušenja i pristignuća novog stanovništva, tj., da se sve odvija u znaku kontinuiteta sa prethodnim periodima, samo u siromašnjoj formi. Situacija na Kipru je posebno zanimljiva, jer su istraživanja pokazala da je upravo tamo sredinom XI veka počelo mediteransko gvozdeno doba, i da svi nalazi gvozdениh artefakata u Grčkoj od kraja XII veka nadalje potiču sa Kipra. Do 1000. godine, gvozdeno doba je počelo na Kritu i u matičnoj Grčkoj, a oko 1050. se u Atini se pojavljuje takozvani **protogeometrijski stil** u keramici, karakterističan po dobrom kvalitetu izrade vaza ukrašenih krugovima i polukrugovima. Taj stil traje do oko 900. godine. U drugoj polovini XI veka i tokom X veka, grčke zajednice postaju sve više i više izolovane, tako da više ne nalazimo importe sa Istoka, niti grčke proizvode na Istoku. Izuzetak su Krit, koji održava veze i sa Kiprom i sa zapadnim Mediteranom (Sicilija, Italija), i Eubeja, koja održava veze sa Egiptom i Bliskim istokom. Da rezimiramo: između 1200. i 950. godine napuštena su mnoga naseljena mesta, monumentalna arhitektura tipa mikenske više ne postoji, a sa njom je nestala i čitava administrativna struktura koja ju je pratila, uključujući pismenost. Mnogi oblici umetničke ekspresije takodje su nestali bez traga, pre svega, fresko slikarstvo i figuralne predstave božanstava (izuzev na Kritu, gde ih i dalje nalazimo). U načinu sahranjivanja takodje pratimo promene, jer posle 1100. godine kremacija postaje sve češća a inhumacija redja. Izgleda kao da je sa padom palata došlo do raspada ne samo političkog sistema, već i čitavog društvenog i privrednog sistema

Oko 950. godine počinje borba Grka da se ponovo organizuju. Najbogatiji lokalitet tog doba je Lefkandi na Eubeji, južno od Halkide, koji je napušten krajem VIII veka. Antičko ime lokaliteta nije poznato (stara Eretrija, Lelanton?). Odmah nakon 1000. godine, tu je sagrađena verovatno najmonumentalnija građevina tadašnje Grčke – «palata»/«heroon» dužine 45 m i širine 10 m, sa apsidalnim završetkom – u čijem središtu se nalaze grobovi muškarca (spaljenog) i žene (sahranjene) i ostaci četiri sahranjena konja. Zidovi ove građevine su bili od ćerpiča na osnovi od kamena, a okolo se nalazila kolonada od drvenih stubova. Što se tiče Atine, pojava protogeometrijskog stila u keramici 1050. koincidira sa promenom u načinu sahranjivanja od inhumacije ka kremaciji. Oko 900., ponovo dolazi od promene u keramici i istovremeno, sahranjivanju. Novi stil, takozvani **ranogeometrijski** (900-825.) napušta kružnu dekoraciju i usvaja pravolinijsku (meandar i sl.), po vratu i «ramenima» sudova. Sahrane postaju bogatije, sa bogatijim zagrobnim darovima, što pretpostavlja socijalno raslojavanje koje je u prethodnom periodu bilo skoro nepostojeće. Pojavljuju se predmeti istočnog porekla. Elementi organizovanja novih zajednica su primetni i na istočnoj obali Egejskog mora, gde se u Smirni oko 850. godine podiže najstariji zid oko grada, najranije poznato utvđenje jednog grčkog grada. Dok su gradske zidine prilično impresivne za tako rano vreme, privatne kuće istog grada su više nego skromne. Nekropole na manje-više svim lokalitetima počinju da pokazuju više sistema i organizacije, kao i bogatstva u zagrobnim darovima; kontakti medju grčkim oblastima dobijaju na intenzitetu, a izgleda da dolazi i do obnove stabilnih, mada ne možda i čestih, veza sa Istokom. Najnapredniji gradovi tog doba su Atina i Argos. Pravi zamah razvoja počinje oko 850. godine, u komunikaciji sa Istokom, razmeni i bogaćenju. Komunikacija sa istokom je u ovom periodu verovatno obavljana na inicijativu Feničana.

Homerovi epovi sadrže izvesna sećanja na brozano doba (naoružanje, istorijska geografija i slično). Što se političke strukture prikazanog društva tiče, stvari su maglovite. Izgleda da vladari nemaju jaku poziciju u svojim zajednicama, pa se čak ne zna ni šta čini vladara ni kako se dolazi do prestola – nasledjivanjem od oca ili ženidbom sa kraljicom (Klitemnestra; Penelopa; ugled koji medju Feačanima uživa kraljica Areta, iako nema nikakva ustavna ovlašćenja). Homerski epovi nisu fokusirani na kraljeve samo zato što su oni još aktuelni u vreme Homerovog života, ili što pripadaju starijoj epskoj tradiciji pa su zadržani kao «fosili», već zato što su pogodni medijum za razmatranje pitanja političkih i ličnih odluka pojedinaca i njihovih posledica po zajednicu, ili jednostavno za zabavljanje slušalaca zanimljivim pričama, posebno ako ti slušaoci žive u zajednicama koje više ne predvode kraljevi. Isto važi i za Homerove opise bitaka – oni ne pripadaju nijednom periodu posebno, već služe da definišu pojmove o tome šta znači boriti se, ko i kako treba da se bori. Zaključak je da «Ilijada» i «Odiseja» ne prikazuju grčki svet u određenom trenutku, a da unošenje elemenata nepoznatih tadašnjoj publici nije proizvod slepog kopiranja i ponavljanja stihova iz pesama ranijih pevača, već da oni služe da fokusiraju pažnju na trenutnu situaciju i na razliku izmedju nje i prošlih vremena. Ono što Homer i Hesiod pružaju je upravo ono što arheologija ne može da pruži – grčki pogled na svet i na same sebe. Hesiodovo prisustvo na zagrobnim igrima u čast Amfidamanta, kralja Halkide, govori u prilog tome da je bio aktivan oko 700. godine. Njegov ep «Teogonija» govori o nastanku sveta, nastanku bogova i njihovoj borbi za vlast i o borbi izmedju bogova i Titana. Po Hesiodovoj kosmogoniji, prvo je nastao Haos («Praznina»), a potom Zemlja (Geja), Tartar i Eros; od Haosa su nastali Erebi i Noć, od Noći i Ereba Eter i Dan, od Geje Nebo (Uran), planine i Pont, a bogovi (Kron, Okean, Reja, Temida, Mnemosina ...) i razna čudovišta (Kiklopi, Hektonheiri) su plod veze Geje i Urana. Nakon pobede nad Titanima i njihovog bacanja u Tartar, Zevs ženi Temidu i dobija kao decu Hore, Mir, Pravdu, Eunomiju. Hesiodove priče o borbi bogova za vlast imaju mnogo zajedničko sa bliskoistočnim legendama o nastanku sveta, borbama bogova, potopu poslanom od bogova na bučne ljude; možda su te legende do njega stigle posredstvom eubejskih trgovaca pristiglih kućama sa svojih putovanja po Levantu.

Zajednice prikazane u homerskim epovima, a još više u Hesiodovim «Poslovima i danima», živele su zasebno i imale svog kralja (jedan ili više *basileus*), veće starešina i narodnu skupštinu. Kralj je sazivao i vodio sednice veća i skupštine. U ratu je dobijao najveći deo plena, u miru predsedavao žrtvama i gozbama. Stanovništvo je bilo organizovano po rodovskom obrascu - u porodice, rodove (*genos*), bratstva (*fratrija*) i plemena (*fila*). Rod je štitio svoje pripadnike, svetio se za njihova ubistva, posedovao zemlju koju su njegovi članovi obradjivali. U rat se išlo po bratstvima i plemenima, a u miru se primećivalo raslojavanje praćeno pojavom robova stečenih ratom i gusarenjem. Uz robove, na dnu društvene piramide su se nalazili bezemljaši – najamni radnici bogatih članova zajednice. Homersko doba ne poznaje novac u klasičnom kovanom obliku, već vrednost izražava grlima stoke. Trgovinom se bave uglavnom Feničani koje prati loša reputacija prevaranta i gusara. Zanatska proizvodnja se nalazi daleko ispod nivoa dostignutog u mikenskom periodu, jer se svaki pojedinac trudi da sam zadovolji svoje potrebe.

Arheološka istraživanja pomažu u traganju za materijalnim indicijama geneze grčkog polisa definisanog kod Aristotela kao zajednica sela ujedinjenih radi opšteg dobra u jedan politički centar sa okolnom teritorijom. Osmi vek se u arheološkim tragovima pokazuje kao vreme napuštanja pojedinačnih sela radi premeštanja u novi gradski centar na boljem položaju (*sinoikizam*), pri čemu ne mora obavezno doći do preseljenja stanovnika na novu lokaciju. Ovim

aktom predjašnje autonomne zajednice postaju opštine (*deme*) novog polisa. Aktivnosti koje podrazumeva određivanje novog gradskog prostora su izgradnja javnih trgova i državnih zgrada, četvrti namenjenih za stanovanje građana, prostora za kulturne namene, nekropola («grad mrtvih»). U naprednijim polisima rano nalazimo i izdvojene zanatske četvrti. Promišljeno projektovanje i gradjenje novih gradskih centara tokom perioda kolonizacije poprima dotad nepoznat obim. Utvrđenja, javne građevine, trgovi kao centri javnog života, hramovi, skromna privatna boravišta građana, to su spoljne karakteristike polisa. Ono što karakteriše polis kao državnu zajednicu su ograničena teritorija, politička autonomija («korišćenje sopstvenih zakona»), poštovanje pisanih i nepisanih zakona, etnička homogenost (stranci ne ulaze u sastav građanskog tela). Indicija razvoja polisa je i izgradnja gradskog hrama božanskom zaštitniku. U novoosnovanim gradovima nastalim tokom kolonizatorskog pokreta, polis kao državna zajednica postoji od samog početka, svesno uredjen i arhitektonski projektovan da sadrži odvojene četvrti namenjene posebnim namerama – zanatske četvrti, otvoreni trgovi za održavanja sastanaka punopravnih građana i izbornih magistrata, nekropole i slično. Kolonizatorski «pokret» nije nešto odvojeno od procesa formiranja polisa, već predstavlja sastavni deo celog to procesa i razvoj polisa je pomognut procesom kolonizacije. Sama reč *polis* se prvi put sreće u «Ilijadi» i «Odiseji»; tamo označava gornji grad, tvrđavu na kojoj se nalazi kraljevska palata, dok se donji, otvoreni grad smešten u podnožju tvrđave naziva *asty*.

Polis kao grad-država se nije razvijao istim tempom u svim grčkim oblastima. Severna Grčka i delovi zapadne Grčke i Peloponeza su bili slabo urbanizovani, sa stanovništvom rastrkanim po selima. Procenjuje se da je ukupan broj polisa u matičnoj Grčkoj na vrhuncu njenog razvoja bio preko 1000. Svaki polis je imao svog božanskog zaštitnika u čiju čast je organizovao svečanosti i periodična prinošenja žrtvi. Kalendar se takodje razlikovao od grada do grada, a svaki polis je imao svoje sopstvene mitove i legende o osnivanju i istorijskom razvoju.

Na početku svog razvoja, polisi su bili male kraljevine «homerskog» tipa. Vremenom su kraljeve zamenili izborni službenici (*magistrati*) koji su imali različite titule i birali se na kraći ili duži period. Punopravni građani su bili isključivo punoletni slobodni muškarci, a žene, stranci i robovi su bili isključeni iz političkog života. U mnogim gradovima ni svi slobodni muškarci nisu imali pristup svim magistraturama, već su to pravo sticali postepeno, polaganom demokratizacijom političkog života (ili, u konzervativnijim zajednicama, poput Sparte, nikada - tokom čitave njene istorije članovi *geruzije* bili su birani samo iz određenih porodica).

Tokom VIII veka pre n.e., dolazi do velikih i brzih promena u grčkom svetu. Jedna od karakteristika ovog perioda je povećan broj lokaliteta u odnosu na period XI-IX veka, i to u svim grčkim oblastima na kopnu i na ostrvima. Istovremeno se uvećava i broj lokaliteta na kojima je obavljan kult, tj., svetilišta. Sve ovo je posebno primetno u periodu poznatom kao poznogeometrijski (750-700.). U Atici, na primer, broj naseljenih mesta sa 15 u IX veku skače na 50 krajem VIII veka. Ova pojava, kao i povećan broj grobova u odnosu na ranije periode, govori bi u prilog porasta broja stanovnika kojima su bila potrebna nova naselja jer su stara bila nedovoljna. Ipak, reč je pre o polaganom rastu od X veka nadalje nego o nagloj eksploziji u VIII veku. Naime, broj stanovnika se utrostručio tokom celog geometrijskog perioda, a samo u toku VIII veka udvostručio.

Ono što se takodje promenilo tokom VIII veka je **način sahranjivanja**. O tome najviše znamo na atinskom primeru. Tokom većeg dela mračnog doba Atinjani su spaljivali svoje pokojnike, sakupljali njihove kosti sa lomače i stavljali ih u vazu čiji je oblik zavisio od pola pokojnika (krater za muškarce, amfora za žene). Zajedno sa grobnim priložima, vaza bi bila odlagana i zemlju, a pošto bi je zakopali, na vrh su stavljali kamen i drugu vazu da obeleže grob, često probušenu na dnu da se kroz nju izliva žrtva u grob. Oko **800.** godine dolazi do primene, utoliko što se prelazi na **inhumaciju** pokojnika, a zagrobni darovi postaju malobrojniji i skromniji. Od 760. do 750. na vrhuncu razvoja se nalazi radionica tkzv. «dipilonskog majstora» koji je izadjivao kratere za muškarce i amfore za žene (i jedno i drugo visine preko 1 m), sa scenama oplakivanja pokojnika, pocesija kočija, bitaka (poslednja dva samo za muškarce). U poslednjoj trećini VIII veka, deca, koja su prethodno sahranjivana na posebnim grobljima, počinju da se sahranjuju na grobljima prethodno namenjenim samo odraslim članovima zajednice. Zagrobni darovi polako nestaju iz grobova, i umesto toga se kopaju posebni rovovi pored groba u koje se odlažu darovi. Oko **700.** godine, inhumacija odraslih ljudi ponovo biva zamenjena **kremacijom**, ali se sada telo spaljuje u grobu, a ne na posebnoj lomači. Svi zagrobni darovi se sada odlažu u rov pored groba, i više nema grobova unutar naselja, već samo na nekropolama na njihovoj periferiji. Slične promene i običaje ne nalazimo na svim grčkim lokalitetima, pa tako u Argosu ili Korintu pokojnici nikada nisu bili spaljivani, ali je skoro svima zajednička zabrana sahranjivanja unutar naselja, van nekropola, što ukazuje i na urbanizaciju gradskih naselja i na kontrolu od strane zajednice nad pojedincima, jer se propisuje da niko ne može na svojoj zemlji raditi sve što mu se svidja, pa tako ni sahranjivati članove svoje porodice. Isto tako, opadanje broja i kvaliteta zagrobnih darova u periodu oko 700. godine primetno je i na nekim drugim lokalitetima (Argos i Korint, na primer), ali nije obavezno znak siromašenja, već ili kontrole od strane javnosti koja ne prihvata razbacivanja karakteristično za period 800-700. ili odluke onih koji su to ranije činili da svoje bogatstvo pokažu na neki drugi način, ili i jedno i drugo.

Tokom VIII veka počinje i masovnije gradjenje **hramova**, koji su nekoj skromnijoj formi postojali i tokom ranog homerskog perioda. Do 700. godine, poznato nam je preko 70 svetilišta širom Grčke, od čega je skoro polovina imala hram. Pre nego što je počelo gradjenje hramova, gradjeni su žrtvenici. Prvi hramovi su ličili na privatne kuće, vremenom je na ulazu dodat trem; krov je bio na dve vode i strm, pokriven slamom koja je štitila zidove od ćerpiča podignute na kamenoj osnovi. Na Samosu, u svetilištu posvećenom boginji Heri («Herajon») oko 800. godine (ili 700., po Coldstream-u) sagrađen je hram dug 100 stopa (oko 33 m), takozvani «hekatompodon», sa tremom na istočnoj strani, širok 20 stopa (oko 6 m), sa redom drvenih stubova po sredini da nose krov i postoljem za statuu boginje na zapadnoj strani. Nešto kasnije je dodata spoljna kolonada – ili je postojala od početka. U Efesu je takodje tokom VIII veka sagrađen Artemidin hram (13.5 x 8.4 m) sa spoljnom (8 sa 4 drvena stuba) i unutrašnjom (dvostruki niz stubova) kolonadom, u kome se isto nalazila statua boginje, možda od drveta (*xoanon*). Glavni razlog gradjenja hramova u grčkom kultu je bilo obezbeđjivanje kuće za božanstvo i mesta za odlaganje votivnih darova. Preko kultne statue, vernici su ostvarivali bliski i stalni kontakt sa božanstvom, koje je na taj način bilo kontinuirano prisutno u zajednici. Sudeći po broju svetilišta koja su im bila posvećena, najpopularnija božanstva mračnog doba su bili Atena i Apolon. Pored klasičnih olimpijskih božanstava, kult se obavlja još za Pana, Ejlitiju, Afaju (minojska?), Hijacinta, Kabire, koji su uglavnom svi prehelenski. Nekoliko svetilišta pokazuje kontinuitet sa prethodnim periodom, kao Agija Irini na Keosu (XV-IV vek pre n.e. – minojska boginja), Delos (prvobitno boginja, kasnije Apolon), Delfi (od Ge, Temide i Febe ka

Apolonu), Olimpija (Ge, Kronos, Majka bogova, Ejlitija – po Pausaniji – onda Zevs), Amikla (Hijacint-Apolon). Svuda pratimo manje-više istu priču – kultovi opadaju tokom mračnog doba, kada dolazi do preseljavanja stanovništva koje donosi sobom svoje kultove, ali ne zaboravlja ni stare bogove i nastavlja da im odaje poštu na istim lokalitetima. Kontinuitet je primetan još na Egini (Afaja) i na Kritu (diktejski Zevs), gde, čak, nije došlo ni do zamene božanstva, već samo do identifikacije sa odgovarajućim helenskim. Konačno, Demetrino svetište u Eleusini, gde prve votivne darove nalazimo u VIII veku, takodje pokazuje kontinuitet sa mikenskim periodom, budući da je centar svetišta sve vreme bio mikenski megaron, neobičan oblik za svetište, na čijem mestu su se kasnije uzdizali svi pozniji hramovi Demetre i Kore. Votivni darovi su obično u obliku posuda, zatim, figurina od terakote ili bronzе (ljudi, božanstva, životinje), igala ili fibula, nakita (posebno za boginje), kotlova na tronošcima.

Osmi vek je vek veće mobilnosti Grka i intenziviranja njihovih kontakata sa spoljašnjim svetom. Već pre kraja IX veka nalazimo tragove prisutnosti Feničana, semitskog naroda koji je živeo u današnjoj Siriji i Libanu, na Kritu i u Egeji i grčkih proizvoda na Istoku. Najstarija feničanska naseobina je ona u Kitionu na Kipru (Kart Hadašt za Feničane), osnovana oko 820. godine., a početkom VIII veka Feničani stižu do severnih obala Afrike, zapadnih obala Sicilije i Sardinije i južnih obala Španije. Najvažnija grčka pozajmica od Feničana je *alfabet*. Najstariji (feničanski) natpis ispisan alfabetskim pismom u grčkom okruženju nalazi se na kiparskom bronzanom sudu iz oko 900. godine otkrivenom u severnoj nekropoli u Knososu. Krajem IX ili početkom VIII veka Grci su usvojili (ili pre, razvili) *fonetsko pismo* (pismo u kome svaki znak označava jedan glas) od Feničana. Kao vešti trgovci, Feničani su razvili praktično pismo od 22 znaka kojima su beležili samo suglasnike (samoglasnik se podrazumevao, barem za one koji su znali jezik). Grci su ovo pismo preuzeli i promenili: neke znake su izbacili, drugima izmenili glasovnu vrednost (alef=a, jod=i, ajin=o, he=e, het=aspirata/eta) i dodali četiri nova znaka (fi, hi, psi, omega), stvorivši tako svoje pismo sa 24 slova. Po Herodotu (V 58, 1-2), Grci su prvi put naučili da pišu od feničanskih naseljenika u Beotiji koje je predvodio Kadmo, osnivač Tebe. Da je grčki alfabet zaista bio preuzet od Feničana, o tome svedoče grčka imena slova, čisto semitska, sa značenjem koje je u korelaciji sa oblikom slova (alef=vo, dalet=šator, sl.). Tokom vremena, grčki alfabet su preuzeli Etrurci, a od njih Rimljani. Kao što smo videli, već oko 900. godine, predmeti sa feničanskim natpisima doneti su u Grčku, a u 775. g. se datuju prvi natpisi na grčkom jeziku urezani na vazama, koji beleže uglavnom imena vlasnika (najstarija iz nekropole u Osteria dell' Osa u Laciju (rani VIII vek, pet slova, možda grčka, ili neki italjski jezik; Atina: «ko najbolje igra...»; Rodos (750.): ja sam Koraksov kiliks; Pitekuse (720-710): ja sam Nestorova čaša...)). Verovatno nije prošlo suviše dugo vremena od trenutka preuzimanja do pojave tih prvih «natpisa», odnosno, grafita. Moguće je da su Grci sa Eubeje odigrali glavnu ulogu u prenošenju i modifikovanju feničanskog alfabeta (ili Kričani). Grci su do alfabeta mogli doći na nekom lokalitetu gde su bili u bliskom kontaktu sa Feničanima, možda u Al Mini na ušću Oronta, za koju nije sigurno da li je bila stalno naselje Grka ili samo stovarište za grčku robu koju su sa zapada donosili feničanski trgovci. Ako je ovde bio grčki *emporion*, on je osnovan oko 825. godine. U početku, u Al Mini je grčka keramika retka, a od oko 750. godine je ima sve više. Na istoj obali, južno od Al Mine, nalazi se još jedan lokalitet, Ras-el-Bassit, kome su Grci dali ime Posejdejon. Glavni razlog dolaska grčkih trgovaca na ovu teritoriju je bila trgovina metalima.

Kontakt sa Levantom je ostavio uticaj i na grčko vazno slikarstvo, jer se krajem VIII veka geometrijski stil već iscrpeo, pa linearni motivi bivaju zamenjeni istočnjačkim biljnim motivima

– palmeta, lotus i sl. Inspiracija za ove inovacije takodje dolazi iz severne Sirije – iz neo-hetskih kneževina u severnoj Siriji i jugoistočnoj Anadoliji, pre nego iz Fenikije.

Već pre osnivanja prvih kolonija, u periodu između 800. i 770., eubejski trgovci su plovili Tirenskim morem i trgovali sa Etrurijom i Kampanijom, privučeni na ove obale rudom, pre svega, gvoždja koga ima u severnoj Etruriji i na ostrvu Elbi. To bi bila «prva generacija» Grka okrenuta zapadnom Mediteranu druga (u «protokolonijalnoj fazi», oko 777-735.) je već osnovala dva stalna naselja u Kampaniji – Pitekuse i Ishija, a treća (734-706.) celih deset kolonija na istočnoj Siciliji i južnoj Italiji (Naksos-Tarant), uglavnom zemljoradničkih.

V. ARHAJSKO DOBA (776.-500. PRE N.E.)

-
- Velika grčka kolonizacija

Od 800. godine počinje «grčka renesansa» i novi zamah ekonomskog, političkog i kulturnog procvata grčkog kontinenta. Tradicionalno se godina prvih Olimpijskih igara 776. pre n.e., uzima za početak arhajskog doba, iako se promene u dotada ustaljenom načinu života grčkih zajednica primećuju već krajem «mračnog doba».

«Velika grčka kolonizacija» obuhvata period od oko 750. do 580. pre n.e. Grčki polisi su tokom tih 170 godina osnovali više stotina novih polisa širom Mediterana i u basenu Crnog mora. Pretpostavlja se da je krajem VIII veka na Siciliji i u južnoj Italiji svake druge godine osnivan po jedan novi polis. U tome su prednjačili najrazvijeniji polisi – pre svega, Halkida i Eretrija sa ostrva Eubeje, kojima su se ubrzo pridružili Korint i Megara sa Peloponeza, Milet i Fokeja iz Jonije. Ponekad bi se dva ili više grada udružila u osnivanju kolonije, a bilo je i slučajeva «preotimanja» najboljih položaja od kolonista iz drugih polisa. Uoči odlaska, kolonisti bi se obratili proročištu u Delfima ili Didimi za savet ili potvrdu svojih planova. Predvodio ih je *oikist* («osnivač») koji bi kasnije dobijao herojske počasti kao osnivač grada. Ipak, ne treba preterivati sa isticanjem službenog karaktera kolonija, već imati na umu da su mnoge među njima mogle biti posledica nemirnog duha ambicioznih ili nezadovoljnih pojedinaca.

Pored materijalnih ostataka, izvori za kolonizaciju su i mnogi narativni izvori: **Arhiloh** (oko 650. g.: Tasos), **Herodot** (Kirena), **Tukidid** (Sicilija), **Aristotel** (Epizefirski Lokri), **Polibije**, **pseudo-Skimnos** (opis obala Mediterana od Španije ka istoku, posvećen kralju Bitinije Nikomedu IV Filopatoru, sastavljen oko 90 p.n.e., sa korisnim podacima o grčkim kolonijama), **Strabon** (64. p.n.e.-posle 21. n.e.), **Livije** (57 p.n.e.-17 n.e.: Italija), **Diodor sa Sicilije** (I vek p.n.e.: Sicilija), **Eusebije** iz Cezareje (IV vek), **Hronika** (daje datume osnivanja mnogih kolonija), i neki natpisi.

Uzroci «kolonizatorskog pokreta» među Grcima su mnogobrojni i isprepleteni: porast broja stanovnika (relativno), glad za obradivom zemljom (ne svuda), potraga za novim tržištima zanatskih proizvoda i izvorima sirovina, politički sukobi unutar polisa, sukobi sa stranim državama (Lidija, Persija), i drugo. Teško je reći da li je primarni motiv bila potraga za plodnim oblastima pogodnim za poljoprivredu ili za položajima na kojima se moglo unosno trgovati sa lokalnim stanovništvom. Prvo grčko naselje u zapadnom Mediteranu, na ostrvu **Pitekuse** u Tirenskom moru (današnja Ishija u Napuljskom zalivu), bilo je trgovačkog karaktera, odnosno, njegovo osnivanje je bilo determinisano potrebom za metalima, konkretno, gvoždjem sa Elbe. Jasno je da je na malom ostrvu količina plodne zemlje za obradjivanje bila ograničena i da nije mogla predstavljati glavnu atrakciju za eventualne naseljenike. Predmeti pronađeni tokom iskopavanja ovog lokaliteta navode na pomisao da su u istom naselju živeli i Grci poreklom iz drugih krajeva Grčke (Rodos), pa, čak, i Levantinci. U svojoj potrazi za metalima širom zapadnog Mediterana, Grci i Feničani su, izgleda, postigli dogovor da trguju sa različitim oblastima i ne ugrožavaju jedni druge (Sardinija i Španija «pripale su» Feničanima, Etrurija Grcima).

Nekoliko decenija Pitekuse su bile jedino grčko naselje na zapadu, a onda je u poslednjoj trećini VIII veka došlo do naseljavanja brojnih lokaliteta na Siciliji i južnoj Italiji («velika Grčka»):

Kuma (Halkida, oko 750.), **Tarent** (Sparta, 706.), **Kroton** (Ahaja, 709.), **Sibaris** (Ahaja, 720.), **Metapont** (Ahaja, 775/4.), **Siris** (Kolofon, 680-652.), **Posejdonija** (Sibaris: 600.), **Epizefirski Lokri** (Lokri, 679.), **Zankle/Mesana** (Kuma, Halkida, VIII vek), **Regij** (Halkida, Zankle, VIII vek), **Naksos** (Halkida, malo pre 733.), **Sirakuza** (Korint, Tenea: 759/736/732.), **Gela** (Krit/Rodos, 692.), **Leontini** (Halkida, malo pre 728.), **Mile** (Zankle, 716.), **Katana** (Halkida, 737.), **Megara Hibleja** (Megara, 728.), **Selinunt** (Megara Hibleja, 651.); **Himera** (Zankle/Mile, 650.), **Kamarina** (Sirakuza: 599.). Gradovi-čerke su osnivani kao samostalni polisi, vezani rodjačkim vezama, kultovima, kalendarom, pismom i pijetetom sa gradovima-majkama (*metropolis*). Dešavalo se, mada retko, da i međusobno ratuju. Po svom kasnijem prosperitetu, novi gradovi su često bili i bogatiji i, generalno govoreći, napredniji od metropola. Najdalje na zapad Grci su stigli do južne Francuske (**Masalija**, dan. Marsej: Fokeja, 598.) i istočne Španije (**Emporion** severoistočno od Barselone: Masalija/Fokeja, rani VI vek; **Rode**: Rodos, IX-VIII vek), a imali su naselja i na Jonskom moru (**Kerkira**: Korint, kad i Sirakuza). Na istoku su osnovali gradove na Helespontu i Propontidi (**Abidos**: Milet, 670.; **Kizik**: Milet, 756.; **Parion**: Paros/Milet, 709.; **Lampsak**: Milet, 654.; **Halkedon**: Megara, 685.; **Vizant**: Megara, 659.), obalama Crnog mora (**Istros**: Milet, 657.; **Trapezunt**: Sinopa, 757., **Sinopa**: Milet, pre 757.; **Olbija**: Milet, 647.), na jugu na severnoj obali Afrike i južnoj obali Male Azije (**Naukratis** u Egiptu: panhelenska kolonija, oko 655.; **Kirena** u Libiji: Tera, 762. i 632.; **Faselida** u Pamfiliji: Rodos, ?688.), na severu na Halkidiku i na tračkoj obali (**Samotraka**: Samos, 600-500.; **Tasos**: Paros, 650.; **Stagira**: Halkida, 656.; **Abdera**: Klazomena/Teos, 654.; **Selimbrija**: Megara, osnovana pre Vizanta). Mnoge kolonije su osnovane i posle 600. godine: **Posejdonija**, **Odes**, **Tomi**, **Herakleja pontska**, **Alalija**, **Eleja**, **Fanagorija**, **Puteoli**, **Mesembrija**, **Neapolis**, **Dioskurijada**.

Značaj grčke kolonizacije je ogroman. Da se nije odigrala, grčka istorija bi bila drugačija, a grčki doprinos svetskoj civilizaciji skromniji. Naseljavajući se po Mediteranu i van njega, Grci su došli do poimanja svoje posebnosti u odnosu na ostale narode («varvari», oni koji ne govore grčkim jezikom), što ih je navelo da prihvate ideju da su, bez obzira na ono što ih deli, ipak jedan narod. S druge strane, upoznavanje sa tradicijama naroda Starog istoka, pre svih, Egipćana, i prihvatanje onih koje su im odgovarale (pismenost, umetničke forme, mitovi), dovelo je do velikog procvata grčke kulture u arhajskom periodu, kulture koja je bila otvorena i prijemčiva na tuđe uticaje.

- VII vek u ratu i miru
- Rani zakonodavci
- Starija tiranija
- Privreda; kovanje novca
- Umetnost; arhitektura
-

Oko 700. godine u Grčkoj se pojavljuje hoplitska vojska. Najstariji prikaz hoplitskog bojnog reda (teško naoružana građanska vojska grčkih polisa) islikan je na Chigi vazi iz 650., poreklom iz Korinta, a nadjenoj u okolini etrurskog grada Veji. Na vazi su prikazani hopliti sa kompletnim naoružanjem – bronzanom kacigom sa perjanicom, bronzanim oklopom (kasnije oklop od kože i lana) i bronzanim nazuvcima, okruglim štitovima na levoj ruci (prečnik oko 80 cm, osnova od drveta i kože preko koje se stavlja sloj bronz; 2 ručke-kroz jednu prolazi podlaktica (*porpax*), a za drugu, na ivici štita (*antilabe*), hvataju se rukom; na spoljnoj površini, štitovi imaju grbove). Od ofanzivnog naoružanja, hopliti imaju koplje za bacanje (dužine 2,5-3 m) i kratak gvozdeni mač. Nastupaju u gustom bojnem poretku poznatom kao *falanga*, koji je obično dubok osam ili više redova (Tebanci su se već u bici kod Deliona 424. godine borili u poretu dubine 25 redova, a u bici kod Leuktre 371. godine, 50 redova). Ispred njih ide svirač (*aulet*) koji im daje takt za koračanje. Opremu su sami nabavljali. Svaki hoplit je svojim štitom zaklanjao desnu stranu svog saborca, jedino je borac na krajnjoj desnoj strani ostajao izložen bez zaštite. Pojava hoplitskog načina ratovanja je značila prekid sa ranijim načinom borbe kada je bitka otpočinjala dvobojem aristokratskih predvodnika («šampiona»). Moguće je da hoplitski način ratovanja već krajem VIII veka bio standardan. Prvi veći ratni sukob na grčkom tlu bio je takozvani «Lelantijski rat» vođen oko 700. godine za kontrolu nad istoimenom plodnom ravnicom između Halkide i Eretrije na ostrvu Eubeji.

Arhajski period je i vreme prvih zakonodavaca i reformatora. Najstariji grčki zakon sačuvan na kamenu potiče iz Apolonovog hrama u Drerosu u središnjem delu Krita. Uklesan je krajem VII veka, tiče se magistrata poznatih kao *kosmoi* i vremenski ograničava reizbor za istu magistraturu na period od 10 godina nakon prvog obavljanja magistrature. Zakon je doneo polis, a pojačan je zaklinjanjem od strane *kosmosa* i «20 ljudi iz polisa». U novije vreme je sličan zakon iz približno istog perioda nadjen u Tirintu (*SEG* 30, 380).

Zaleuk iz Epizefirskih Lokra (južna Italija), aktivan oko 650. pre n.e., zabeležen je u narativnim izvorima kao prvi grčki zakonodavac. Tradicija o njegovom zakonodavstvu kaže da je bilo izuzetno strogo i da se rukovalo principom odmazde. **Haronda** iz Katane (oko 600.) je kao zakonodavac u svom gradu odredio veoma precizne kazne za sve prekršaje, a regulisao je i različita pitanja kupoprodaje i davanja kredita. Atinjanin **Drakont** (621/620.) spada u istu grupu ranih zakonodavaca, jer je zaslužan za prvo zapisivanje zakona u Atini. Pričalo se da je zakone zapisivao krvlju umesto mastilom (retor Demad iz IV veka). Sačuvan je samo odeljak o nenamernom ubistvu ispisan na kamenoj steli krajem V veka (409/8. g.: *IG* 1 (3) 104); ovaj zakon se nalazio na prvoj pločici (*protos axon*) zakonâ o ubistvu (koji su svi bili prepisani na nove stele). Za nenamerno ubistvo je bila predviđena kazna proterivanja iz grada, a detaljno su pobrojani svi rođaci ubijenog koji mogu goniti ubicu ili mu dati oprostaj za zločin. Danas se na ove rane zakonodavce gleda kao na pripadnike polisne elite koji su zakonima regulisali

medjusobne odnose i odnose sa ostatkom građanskog tela, a njihova delatnost se stavlja u kontekst sukoba između vodećih porodica u grčkim gradovima tokom VII veka.

Odjeke oštrog sukoba među pripadnicima aristokratskih porodica nalazimo i u stihovima lirskih pesnika istog perioda, pre svih, **Alkeja** (rođen u Mitileni na ostrvu Lezbosu oko 625. godine, bio učesnik u borbama za vlast nakon zbacivanja lokalne kraljevske dinastije Pentilida, najpre kao saveznik Pitaka (u borbi protiv Mirsila), kasnije kao njegov protivnik; tri puta je bio prinudjen da napusti svoj grad i ode u izgnanstvo) i **Teognida** (550-540. Megara; učestvovao u građanskim sukobima i ostao bez imovine, bio prinudjen da napusti svoj grad i ode u izgnanstvo).

Ekonomski procvat pojedinih gradova (Argos, Korint, Sikion, Megara, Milet, Samos) i lične ambicije članova aristokratskih porodica doveli su, početkom VII veka, do pojave prvih *tiranija* u grčkim polisima. Tirani (*mounarkhoi*) dolaze na vlast nezakonito, prevratom, ali njihova vladavina ne mora obavezno biti zasnovana na teror. Podržavaju ih i na vlast ih dovode nezadovoljni članovi polisne zajednice, pripadnici *demosa*, običnog naroda, a glavni protivnici su im druge aristokrate. Vladavina tirana karakteristična je za VII i VI vek. Među njima su najpoznatiji argivski kralj/tiranin **Feidon** (680-660.?), korintski tirani **Kipsel** (657-627.), **Perijandar** (627-587.) i **Psametih**, miletski tiranin **Trasibul** (Perijandrov savremenik), sikionski tirani **Ortagora** (655-640.?), **Miron** (?607-600.) i **Klisten** (600-570.: deda atinskog reformatora Klistena), mitilenski tirani **Melanhro**, **Mirsil**, **Pitak** (oko 600. g.: «izborni tiranin» na 10 godina), atinski **Pizistrat** (561-527. pre n.e.) i njegov sin i naslednik **Hipija** (527-511. pre n.e.), i tiranin Samosa **Polikrat** (535-522.). Istorija Samosa u VII veku je nedovoljno poznata, ali čujemo da je neki **Foibia** bio *aisimnet* i da je potom neki **Demotel** postao *monarchos*. Demotel je stradao u atentatu i vlast u gradu je preuzela grupa ljudi zvana *geomori* («zemljoposjednici»). Međutim, i oni su zbačeni sa vlasti nakon uspešnog rata protiv Megarana koji su napali samoske naseljenike u Perintu – megarski zarobljenici su bili orudje u rukama pobjedničkih generala za uklanjanje geomora (Plut. *Grčka pitanja* 57). Slede potom rat sa Prijenom u kojem je stradao veći broj Samljana i rat protiv «Eolaca» tokom kojeg je jedan od generala po imenu **Siloson** na silu osvojio vlast u gradu. Herodotov detaljan izveštaj o **Polikratovoj** tiraniji (III 39-60, 120-42) predstavlja jak kontrast prema skromnim ostacima tradicije o ranijim sličnim slučajevima na istom ostrvu. Tradicija o Polikratu govori o velikom prosperitetu u njegovo vreme, o njegovoj spremnosti da se meša u unutar-grčke odnose i međunarodne događaje daleko van Samosa, i o njegovoj izuzetnoj proračunatosti u svim poduhvatima. Herodot kaže da su mu u osvajanju vlasti pomagala braća **Pantagnot** i **Siloson**, da je potom prvog ubio a drugog proterao, da je bio prijatelj sa egipatskim faraonom Amasisom, kojeg je kasnije izdao poslavši Kambizu 40 brodova za pohod protiv Egipta, da se bavio gusarenjem po Egeji, da su na njegovom dvoru boravili poznati pesnici **Ibik** i **Anakreont**, i da je završio život razapet na krst od strane persijskog satrapa u Sardu Oroita. Da je Samos u VI veku bio izuzetno bogato mesto, u to ne treba sumnjati, jer i Herodot kaže da se Samljanima može zahvaliti za tri najveća građevinska dela u Grčkoj – Herin hram, tunel koji je probijen kroz planinu da bi doveo vodu do grada, projektovan od strane inženjera Eupalina, i mol u luci. Deo lokalne elite se oko 524. godine iselio u južnu Italiju i osnovao grad **Dikearhiju** (kasniji Puteoli), a još pre toga (oko 530.) filozof Pitagora je napustio grad i otišao u Kroton.

Tirani su vladali u vreme ekonomskog procvata polisa, čemu su i sami doprinosili osnivanjem kolonija i podsticanjem zemljoradnje i zanatstva. Deo tako stečenih sredstava trošili su na javne

radove (putevi, hramovi, vodovodi, luke), velike verske svečanosti i kulturni razvoj svojih zajednica. Njihova uloga u razvoju grčkih polisa dobila je pozitivnu ocenu u modernoj historiografiji, dok su ih mnogi antički autori, pre svega, Platon i Aristotel, kritikovali u svojim delima, definišući tiraniju kao deformisani oblik monarhije.

Ekonomski život Grčke u arhajskom periodu je najpre bio primitivan. Stanovništvo se bavilo skoro isključivo poljoprivredom. Seljaci su obrađivali mala imanja od par hektara gajeći žitarice, masline, vinovu lozu ili smokve i dopunjujući ishranu mesom i mlekom od poneke ovce ili koze. Trudili su se da sami proizvedu sve što je potrebno njihovoj porodici; ako bi im nešto preostalo, to su nudili na prodaju na lokalnom nivou, najpre kroz prostu razmenu dobara, a potom i za novac. Najstariji primerci grčkog novca potiču iz Jonije u Maloj Aziji, konkretno iz Artemidinog hrama u Efesu, iz arheološkog nivoa starijeg od 560. godine. Iskovani su krajem VII veka, verovatno u Fokeji i Miletu. Ovi jonski gradovi su kovanje novca naučili od svojih istočnih suseda Lidjana, čiji su kraljevi prvi kovali novac od *elektruma* (prirodna legura zlata i srebra iz reke Paktola koja protiče kroz Sard, deset puta vrednija od srebra i za jednu trećinu manje vredna od čistog zlata) za plaćanje najamničkih vojnika. Kovanje je u Sardu započelo malo pre 600. godine, za vreme kralja **Alijata** (610-560.), oca najpoznatijeg lidskog vladara **Kreza** (560-546.). Nisu kovane samo velike denominacije (stater: lidijski/miletski=14,1 grama; eubejski=17,5 grama; fokejski=16,5 grama), već i veoma mali novčići (do jedne devedeset šestine statera=0,15 grama). Od oko 550. godine počinje kovanje srebrnog novca. Srebro je bilo bolji medijum za izradu novca od elektruma, budući da procenat srebra i zlata u elektrumu nije konstantan, a čistoća srebra se može kontrolisati. Takođe, srebra u Grčkoj ima mnogo više nego elektruma. Lidjani su takođe vremenom prešli na srebro, svakako pre pada pod persijsku vlast oko 546. godine. Otprilike u isto vreme kada su Lidjani napustili kovanje novca od elektruma, gradovi u kontinentalnoj Grčkoj počinju da kuju srebrni novac. Najraniji srebrni novac je kovan u Eginu, bogatom trgovačkom gradu. Vremenom je došlo do ekonomskog procvata mnogih gradova u kojima se razvila kvalitetna zanatska proizvodnja keramike, metalnih predmeta i luksuznih tkanina koje su izvožene širom Mediterana. Izuzetak je ostala arhajska Sparta u kojoj su sve vrste proizvodnje bile prepuštene nepunopravnom stanovništvu (*heloti* i *perijeci*) i gde je ekonomski razvoj zaustavljen zadržavanjem starinskog novca u obliku gvozdenih šipki (*oboloi*) koji nije priman nigde izvan Sparte.

	Atičko-eubejski standard	eginski standard
<i>obol</i> , ili metalna šipka	0,72 g.	1,05 g.
<i>drahma</i> , svežanj od šest šipki	4,31 g.	6,30 g.
<i>mina</i> , 100 drahmi	431 g.	630 g.
<i>talent</i> , 60 <i>mina</i>	25,86 kg.	37,80 kg.

Razvoj zanatstva je bio praćen je razvojem trgovine, pomognutim pojavom novih vrsta trgovačkih brodova sa jedrima. Trgovci nisu uživali veliki ugled u grčkim gradovima i često su bili stranci (Grci iz drugih gradova ili «varvari»), ali je njihova delatnost bila neophodna, posebno za stabilno snabdevanje stanovništva hranom. Sličan je bio i status zanatlija, koji su često bili robovi ili oslobođenici, u najbolju ruku slobodni stalno naseljeni stranci («meteci»). Oni su radili u zanatskim radionicama, ponekad smeštenim u posebnim zanatskim četvrtima (*Keramik* u Atini je od vremena Pizistrata bio centar grnčarske proizvodnje). Fizički rad je bio potcenjivan od strane grčke elite, najviše stoga što su ga uglavnom obavljali robovi i što je ideal slobodnog građanina bio bavljenje intelektualnim i političkim aktivnostima.

Videli smo već da su i minojska i mikenska civilizacija poznavale robovlasništvo. U homerskom periodu broj robova je bio mali. Robovi su najčešće bili ratni zarobljenici (posebno žene i deca) ili žrtve gusara. Njihov rad je korišćen u domaćinstvu, gde su radili uporedo sa svojim gospodarima. U arhajskom periodu broj robova se uvećava i pojavljuje se pravo tržište ropske radne snage. Robovi su bili stranci, «varvari», često i visoko kvalifikovane zanatlije čije su veštine bile cenjene na tržištu. Gospodari su im mogli dozvoliti da žive zasebno i da zarađuju platu, od koje su deo mogli ostavljati na stranu za otkup slobode. Polisi su posedovali i državne robove, uposlene na nižim administrativnim poslovima ili na održavanju čistoće i reda u gradu. Najteže uslove života su imali robovi uposleni u rudnicima i kamenolomima; njihov životni vek je bio kratak i šanse za sticanje slobode skoro nikakve.

U arhajskom periodu dolazi do velikog procvata **grčke kulture**. U umetnosti, sredinom VII veka na Kritu se pojavljuju po prvi put veće ljudske statue od kamena, karakterističnog izgleda: trougaono lice, kosa u obliku perike koja dostiže do ramena i upletena je u tri ili četiri debele pletenice sa obe strane lica, kruti frontalni položaj. Ovaj stil se naziva «dedalski» po Dedalu, legendarnom umetniku, izumitelju i arhitekti poreklom sa Krita. Krajem VII veka, pojavljuju se prve figure mladića karakteristične poze, sa levom nogom u iskoraku (takozvani *kouroi*) i rukama uz telo, koji su klesani kao votivni darovi ili, možda, nadgrobni spomenici. Primetan je uticaj savremene egipatske skulpture na grčku, osim što su grčke statue nage i idealizovane. U početku su normalne visine, a od 600. godine nalazimo i statue visine 5 ili čak 10 metara.

Od druge četvrtine VII veka u Grčkoj se pojavljuju prvi kameni hramovi sagrađeni od velikih kamenih blokova, sa stubovima čija visina iznosi oko šest prečnika i koji na vrhu imaju ravni komad kamena zvan *abak* a iznad toga dve glatke grede (*arhitrav* i *friz* sa *metopama* i *triglifima*) i krov sa crepovima od terakote. Najraniji su, izgleda, hramovi u severoistočnom Peloponezu – Apolonov hram u Korintu sagrađen oko 660. godine, Posejdonov hram na Istmu sa 7 drvenih stubova frontalno i 18 lateralno i sa islikanim zidovima (650.), Apolonov hram u Eretriji (650.) i

Termonu (620.), hram Artemide Ortije u Sparti, Herini hramovi u Argosu (650.) i Olimpiji (590.). Do kraja VII veka, kameni hramovi stižu i na obale Jonije.

VIII i VII vek su vekovi cvetanja grčke agonistike i uvođenja takmičarskog «ciklusa» sastavljenog od Olimpijskih igara (od 776. g.), Pitijskih igara (Delfi, od 582.), Istamskih (582.) i Nemejskih igara (573.). Model za ova velika takmičenja bila je tradicija o Heraklovim herojskim delima. **Olimpijske igre**, održavane svake četvrte godine u avgustu ili septembru u čast Zeusa, slavljene su od 776. pre n.e. do 393. n.e. (ukinuo ih je car Teodosije); spisak pobednika od 776. pre n.e. do 217. n.e. imamo u Eusebijevoj «Hronici» sačuvanoj u Hijeronimovom latinskom prevodu i u jermenskoj verziji; najstarija disciplina je bila *stadij* ili trka na 200 metara, a potom su dodate pentatlon (skok u dalj, trčanje, bacanje diska, bacanje koplja, rvanje), konjske trke, rvanje, boks, pankration (boks+rvanje, dozvoljeno sve izuzev ujedanja i kopanja očiju), trke dvokolica; nagrada je venac od masline. **Nemejske igre** su bile posvećene Zeusu, održavane su meseca jula druge i četvrte godine olimpijskog ciklusa. Nagrada je bio venac od svežeg celera. **Pitijske igre** su održavane svake četvrte godine u čast delfijskog Apolona, tokom meseca avgusta treće godine olimpijskog ciklusa; igre su osnovane kao muzičko-poetsko takmičenje u izvođenju himni bogu Apolonu, a potom su uvedena i atletska takmičenja po uzoru na Olimpijske igre. Nagrada je bio lovorov venac. **Istamske igre** su održavane u čast Posejdona, svake druge godine u aprilu ili maju; nagrada je bio venac od suvog celera.

Ovoliko povećanje broja festivala nije bilo samo rezultat želje pojedinačnih svetilišta da se «reklamiraju», već i pojačane želje ambicioznih pojedinaca da steknu slavu koja se potom u gradovima mogla lepo unovčiti. Veoma brzo, Atinjani su se pridružili ovom ciklusu sa svojim **Velikim Panatenejskim svečanostima** slavljenim svake četvrte godine meseca avgusta sa muzičkim, naročito rapsodskim, i atletskim takmičenjima (od oko 566. godine); nagrada je bila amfora puna ulja sa svete Atenine masline na Akropolju.

VI: Sparta do 500. god. pre n.e.

Institucije

Društvo; privreda

Spartanski obrazovni sistem

Jedan od vodećih grčkih polisa u arhajskom i klasičnom periodu je bila Sparta u oblasti Lakoniji na jugoistoku Peloponeza. Osnovana je od Dorana u X veku pre n.e. Zahvaljujući podacima dobijenim arheološkim istraživanjima u svetilištu Artemide Ortije, Menelajonu i na drugim lakonskim lokalitetima, kao i poeziji pesnika Tirteja i Alkmana i poznijoj narativnoj tradiciji, Sparta je jedan od najbolje poznatih polisa arhajskog perioda.

Pesnik **Tirtej** živeo je u Sparti sredinom VII veka i pisao elegije od kojih je sačuvano ukupno 250 stihova. Ovi stihovi su izuzetno važan izvor za situaciju u Sparti oko 650. godine, kojom su dominirali građanski nemiri koji su ugrožavali vlast kraljeva i geronata. U elegiji pod naslovom „Eunomija” („Dobar poredak”) Tirtej podseća svoje slušaocce da vlast kraljeva potiče od bogova i da je Apolonovo proročanstvo u Delfima odredilo kako treba upravljati Spartom: da gradom vladaju kraljevi i geronti, i sa njima narod koji ispravno govori i ne sluje zlo svom gradu. Aristotel („Politika” 1306b 22) navodi da su u tom trenutku mnogi Spartanci, pritisnuti ekonomskim poteškoćama izazvanim Drugim mesenskim ratom, tražili novu podelu zemlje. Tirtej ne spominje sam rat, već govori uopšteno o borbama i podstiče Spartijate da se bore za svoj grad do smrti. Podstičući sugrađjane da budu hrabri i ne štede svoje živote, Tirtej ih podseća na 19 godina koje su njihove dede provele u osvajanju Mesenije pod komandom kralja Teopompa, završivši ga u dvadesetoj godini (720-700.?), i o pokoravanju Mesenjana koji su naterani da rade za Spartijate kao „magarci pritisnuti teškim teretom” i da im daju polovinu prinosa sa svoje zemlje.

Kada je u II veku n.e. putopisac Pausanija pisao svoju knjigu „Opis Helade”, u Meseniji je naišao na bogatu usmenu tradiciju o Prvom i Drugom mesenskom ratu. Govoreći o Prvom mesenskom ratu, Pausanija spominje Mesenjanina Polihara, pobednika na četvrtim Olimpijskim igrama, kome je neki Spartanac pokrao goveda poverena mu na čuvanje, i kaže da je odatle nastala svadja između dva naroda. Za početak rata uzima drugu godinu devete Olimpijade, a kao heroja rata navodi mesenskog kralja Aristomena; poziva se i na Rijanov ep o Prvom mesenskom ratu i na historiografsko delo Mirona iz Prijene o istim događajima. Centar mesenskog otpora je bila tvrđjava na planini Itomi, a na kraju su bili prinudjeni da se predaju zbog gladi izazvane spartanskom opsadom. Po Pausaniji, rat se završio prve godine četrnaeste Olimpijade. Ustanak protiv Spartanaca Mesenjani su započeli 39. godine nakon pada Itome (681.?). Odlučujuća je bila bitka kod „Velikog rova”, koju su Mesenjani izgubili jer su ih izdali arkadski saveznici podmićeni od Lakedemonjana. Nakon poraza, iz baze na planini Eiri, Mesenjani su odolevali Spartancima još jedanaest godina, izlazeći noću iz tvrđjave i pustošeći okolne oblasti, stižući pri tom sve do Amikle. Mnogo toga što je Pausanija zabeležio su legende nastale tokom dugih vekova mesenskog robovanja Spartancima. Rat je završen prve godine 28. Olimpijade (664.?), a veliki broj Mesenjana se nakon toga iselio na Kefaleniju i na Siciliju (Zankle); Mesenija je ostala porobljena sledećih 300 godina.

Tirtejev mlađji (?) savremenik je bio **Alkman**, poreklom Spartanac ili Lidjanin. Sastavio je šest knjiga lirskih pesama i zbirku pesama „Plivačice” koja je ili deo tih šest knjiga ili posebna, sedma knjiga. Njegove pesme su uglavnom bile horske pesme za hor devojaka („partenej”), himne bogovima, svadbarske pesme („himenej”). Za razliku od Tirteja, koji peva patriotske pesme inspirisane ratom i unutrašnjim problemima Sparte, Alkman nam prikazuje lepšu stranu grada Sparte u miru. Devojačke pesme su izvodjene na verskim svečanostima i najčešće su počinjale mitskom pričom, ali su sadržavale i aluzije na članice hora i njihovu lepotu i mnoge zabavne elemente koje obično ne asociramo sa spartanskim načinom života. Jezik Alkmanovih pesama je dorski, sa pojedinim jonskim i eolskim oblicima.

Pobeda nad Mesenjanima u Prvom mesenskom ratu pretvorila je Spartu u vodeći grčki polis, ali je izazvala i nedovoljno poznat sukob sa delom stanovništva u gradu, takozvanim *Partenijima*, koji su se nakon neuspešne pobune iselili na zapad i oko 706. godine osnovali Tarant u južnoj Italiji. Podatke o ovom događaju pruža nam Strabon (VI 3), prenoseći ono što je našao u „Istoriji Italije” od pisca iz V veka, Antioha iz Sirakuze; isto tako, on navodi i verziju istog događaja koju je pronašao u „Istoriji” Efora iz Kime (405-330.), koja se razlikovala od Antiohove. Po Antiohovo verziji, Parteniji su bili mladići rođeni tokom Prvog mesenskog rata kojima je bilo oduzeto građansko pravo, a kako su bili brojni, počeli su da smišljaju prevrat; prevrat je otkriven, ali oni nisu kažnjeni, već su se po nagovoru spartanskih vlasti i savetu proročišta u Delfima iselili u južnu Italiju i osnovali Tarant.

VII vek je, kao što smo videli, Sparti doneo Drugi mesenski rat, građanske nemire i poraz od Argosa u bici kod Hisije 669. godine na argivskoj teritoriji, ali je sledeći vek bio uspešniji i obeležen pobedom nad Argosom izvojevanom oko 545. godine („bitka šampiona”). Tom prilikom se 300 Spartijata borilo protiv 300 Argivljana: bitku su preživela dvojica Argivljana i jedan Spartijat, koji je na kraju proglasio spartansku pobedu jer su Argivljani napustili bojno polje da jave dobre vesti svojim sugrađanima. Potom je usledila druga, hoplitska bitka između zaraćenih strana u kojoj su Spartanci pobedili. Takodje, oko 550. Sparta je pobedila arkadsku Tegeju, a potom formirala **Peloponeski savez**, kao labavu vezu sa različitim gradovima (prvi je možda bio Tegeja) koji su mogli međusobno ratovati; na sednicama skupštine Saveza svaka članica je imala jedan glas, a najvažniji saveznik je uvek bio Korint, na čiju je inicijativu Savez tiho i raspušten dve godine nakon bitke kod Leuktre; za odluku o bilo kakvom poduhvatu je bila potrebna većina, a prva sigurno zabeležena odluka potiče iz 504. godine i ticala se planiranog vraćanja bivšeg atinskog tiranina Hipije na vlast. Savez je trebalo da pomogne Spartancima da drže helote na uzdi, u zamenu za podršku peloponeskim oligarhijama. Do poslednje decenije VI veka, većina gradova u središnjem i severoistočnom Peloponezu, sa izuzetkom Argosa, bili su članovi ovog saveza. Savez koji su Spartanci sklopili sa lidijskim kraljem Krezom protiv Kira Velikog i pohod protiv samoskog tiranina Polikrata (oko 525., zajedno sa Korintom) ukazuju na vodeći položaj Lakedemona u grčkom svetu. Postojala je i tradicija o spartanskom neprijateljstvu prema tiraniji, a Plutarh u spisu „O Herodotovoj zlobi” daje sledeći spisak tirana koje je Sparta uklonila: Kipselidi iz Korinta i Ambrakije, Ligdamis sa Naksosa, Pizistratidi iz Atine, Eshin iz Sikiona, Simah sa Tasosa, Aulis iz Fokide, Aristogen iz Mileta, Aristomen i Angel iz Tesalije. Neki od ovih tirana su nepoznati.

Spartini unutrašnji problemi našli su svoje razrešenje ne samo u osvajanju cele Mesenije, već i u temeljnoj reformi državnog i društvenog uređenja. Hronologija ove reforme je nejasna. Kasniji

Spartanci su je pripisivali zakonodavcu Likurgu, ali je čudno da ga Tirtej u svojoj elegiji posvećenju dobrom uređenju nigde ne spominje. Kod Tirteja i u Plutarhovo biografiji Likurga nalazimo parafrazu „Velike retri” – ugovora o podeli ovlašćenja između kraljeva, geronata i skupštine (čija volja može biti zanemarena od kraljeva i geruzije). Tirtejeva parafraza svedoči da je ovaj ugovor bio na snazi već pre 650. godine, možda od 700. U vreme kada je Herodot bio u Sparti, opšteprihvaćeno je bilo mišljenje da je ovaj ustavni ugovor delo Likurga, dobijeno bilo od delfijskog Apolona, bilo sa Krita. Danas među istraživačima vlada opšta saglasnost da je u Sparti oko 700. godine zaista bila doneta odluka o reformisanju državne uprave i društva, to jest, o regulisanju ustavnih ovlašćenja državnih organa i o organizaciji spartanskog društva onako kako ga poznajemo iz klasičnog perioda, po starosnim grupama. Život u Sparti je, izgleda, radikalno promenjen između 725. i 625. godine. Oko 600. godine, u gradu je verovatno već bio na snazi kompletan sistem spartanskog vaspitanja – takozvana *agoge*, gde su dečaci stariji od 7 godina prolazili kroz strogi vojnički trening organizovani po starosnim grupama, sve do svoje 20-29 godine (7-17: *paides*; 18-19: *paidiskoi*; 20-29: *hebontes*). Sa 20 godina su se mogli ženiti, ulazili su u sisitijske i postajali hopliti, ali su i dalje ostajali da žive u „kasarnama” sa drugovima iste generacije. Sa 30 godina postaju punopravni članovi narodne skupštine, ali i dalje, kada nisu na pohodu, obeduju zajedno sa svojom generacijom u *sisitijama* (oko 15 članova) i zajedno se bore u ratu. Spartanac je bio vojni obveznik do 20. do 60. godine. Oko 500. godine, spartanska vojska je bila organizovana u 5 *lohosa* koji su se delili na manje jedinice *enomotije*, a najkasnije 418. su imali najmanje 6 *lohosa* (možda 12), svaki podeljen na 4 *pentekostije* i 16 *enomotija*.

Na čelu Sparte su se nalazila dvojica **kraljeva** iz dveju različitih dinastija (Agijadi, Euripontidi: nisu prolazili kroz *agoge*, bili su nasledni kraljevi i, pre svega, vrhovni komandanti u ratu). Uz njih, postojala je **geruzija** («veće staraca» sastavljeno od 28 *geronata* starijih od 60 godina i dvojice kraljeva: imaju ovlašćenja *probouleusis*, sudske funkcije i nadzor nad zakonima i običajima), **eklesija** (narodna skupština sastavljena od punopravnih građana starijih od 30 godina koje sazivaju efori a geronti im pripremaju dnevni red; donose zakone, odlučuju o ugovorima sa drugim državama, objavljuju rat i sklapaju mir, biraju efore, geronte, određuju vojne komandante, oslobadaju helote, sve uzvicima-aklamacijom, a ne pojedinačnim glasanjem) i **efori** („nadzornici”; petorica godišnjih izbornih službenika koji nadziru kraljeve, razmenjujući zakletvu sa njima svakog meseca; dvojica prate kralja na pohodima i mogu ga izvesti pred sud; pregovaraju sa izaslanicima drugih država, nadziru obrazovni sistem, daju naredbe o mobilizaciji i upućivanju vojske u pohod; nad helotima imaju pravo života i smrti).

Po spartanskoj tradiciji, Likurg je teritoriju Lakonije podelio na 9000 jednakih parcela dodeljenih potom punopravnim građanima - Spartijatima. Pored Spartijata, na teritoriji spartanskog polisa živele su još dve grupe stanovništva – *perijeci* («oni koji žive okolo») i *heloti* («zarobljenici»). Perijeci (zvani i „Lakedemonjani”) imali su obavezu služenja u spartanskoj vojsci i plaćali su poseban porez, ali nisu imali politička prava u organima spartanske države. Živeli su u svojim gradovima (na primer, Gitij, Kitera) koji su imali unutrašnju autonomiju, ali ne i mogućnost vođenja samostalne spoljne politike. Za razliku od njih, heloti nisu bili lično slobodni, ali ni tipični grčki robovi. Reč je o kolektivno porobljenom stanovništvu pobedjenom u ratu. Postoje lakonski i mesenski heloti. Porobljavajući Mesenjane i deo Lakedemonjana, Dorane poput njih samih, Spartijati su prekršili nepisano pravilo da Grk ne sme da robuje drugom Grku. Ukupan broj helota je višestruko prevazilazio broj Spartijata. Heloti su živeli i radili na imanjima dodeljenim Spartijatima, zadržavajući polovinu prinosa za potrebe svojih porodica i šaljući

ostatak u Spartu. Slobodu su mogli steći samo odlukom narodne skupštine, kao nagradu za neku važnu uslugu spartanskoj državi. U ratu su služili kao sluge Spartijata, bez naoružanja, i to samo oni koji su živeli u Lakoniji, dok mesenski heloti nisu uključivani u vojsku.

VII: Atika i Atina do 500. g. pre n.e.

- Izvori
- Sinoikizam
- Institucije aristokratskog polisa
- Kilonova zavera
- Zakoni i pravda

Geografski položaj: Atina je okružena zidom od planina (od zapada ka istoku): Egalej, Parnes, Pentelik, Himet, Parnes prelazi u Kiteron koji čuva severozapadnu Atiku, a prema moru ima izuzetan položaj i gostoljubivu obalu sa dobrim lukama od Oropa, preko Lauriona, Suniona, Falera i Pireja. Potom, tu je **Akropolj**, prirodni centar jedne velike teritorije, odbranjiv, impozantan i sa svojim sopstvenim izvorima pitke vode, već u poznomikenskom periodu ograđen zidovima koji su branili kraljevsku tvrdjavu. Prvi hramovi su na Akropolju podignuti u VI veku – dva velika dorska hrama od krečnjaka presvučena mermerom (jedan iz 570-550.) i više manjih hramova i riznica, od kojih su preostali temelji samo jednog, sagrađenog oko 525. godine na severnoj strani brda, južno od kasnijeg Erehtejona. Posle Maratona je započeto podizanje novog hrama Ateni koji je razrušen od strane Kserksove vojske, i na čijim temeljenima je kasnije podignut Partenon. U podnožju Akropolja nalazilo se više svetilišta, koja su uglavnom sredjivana tokom V veka, a na brdu **Areopagu** je bilo zbirno mesto istoimenog atinskog aristokratskog veća. Severozapadno od Akropolja se nalazila **agora**, glavni trg i sedište javnog života, preko koje je išao «Panatenejski put» (od Dipilonske kapije do Akropolja) i koja je planski uređena tokom VI veka. Na **Pniksu** zapadno od Akropolja je oko 500. godine sredjeno mesto za sastanke narodne skupštine. U severozapadnoj Atini, neposredno van gradskih zidina sagrađenih (=obnovljenih) 479. godine (obim 6,5 km, 15 kapija, od kojih je glavna Dipilonska), nalazilo se glavno gradsko groblje **Keramik** korišćeno od XI veka pre n.e. do VI veka n.e., prozvano po istoimenoj zanatskoj četvrti unutar Dipilonske kapije.

Po kasnijoj tradiciji, prvi kralj Atine je bio **Kekrops**, pola čovek-pola zmija, to jest, autohton. Uveo je brak, pismenost, mnoge kultove i kult mrtvih, što znači da je smatran civilizacijskom figurom. Rani kralj je i šesti po redu kralj **Erehtej**, rođen iz zemlje i odgajen od Atine, koji je vodio rat sa Eleusinom; njegova ćerka Kreusa je sa Apolonom rodila Jona, rodonačelnika jonskog plemena. Drugi kraljevi su **Pandion** (imao četvoricu sinova i među njima podelio Atiku, uključujući Megaridu), **Egej**, i posebno **Tezej**, Egejev sin, čiju biografiju je napisao Plutarh. Za njegovo najveće dostignuće je smatran sinoikizam Atine. Ova tradicija je stvarana pod snažnim uticajem mitova o Heraklu, verovatno u VI veku, jer je Atinjanima je bio potreban domaći heroj. Poslednji kralj Atine bio je **Kodro** (XI vek), sin Melanta iz porodice Nelejida, koji je isteran iz Pilosa od Dorana i bio primljen u Atini kao kralj. Kodro je nasledio sin **Medont** i kraljevska vlast je ostala u njegovoj porodici do VIII veka; po drugoj verziji je Kodro bio poslednji kralj a njegovi potomci arhonti. Kodrovi sinovi Androkla i Nelej vodili su jonsku kolonizaciju iz Atine.

Aristotelov «Atinski ustav» pominje samo uvođenje jednogodišnjih arhonata 683/2. između legendarne priče o Hipomenu, čije je okrutno kažnjavanje ćerke dovelo do pada kraljevine, i

Kilonovog pokušaja uvođenja tiranije oko 630. godine. Atinska istorija je, u stvari, počinjala ovim Kilonovim neuspešnim pokušajem.

Kilonova zavera je predstavljena u izvorima V veka koji su manje bili zainteresovani za zaveru *per se*, a više za to kako je ugušena i koje su bile njene posledice (Herodot, V 71; Tukidid I 126; Plutarh, *Solon* 12; Aristotel 1). Po Herodotu, Kilon, Olimpijski pobednik (640. po Eusebiju), okupio je oko sebe grupu mlađih političkih istomišljenika, pokušao da osvoji Akropolj (?632.), propao u tom pokušaju, potražio utočište u Ateninom svetilištu, izvučen odatle od opskurnih «pritana naukrarija» i ubijen od članova roda Alkmeonida, kasnije prokletih (*agos*) zbog ovog zločina. Po Tukididu, Kilon je pogrešno protumačio proročanstvo iz Delfa, bio zet Teagena iz Megare, sam je preživio neuspešan pokušaj uvođenja tiranije, dok su njegove pristalice pobijene odlukom arhonata (arhont **Megakle**). Po Plutarhu, Kilonov pokušaj je bio u vezi sa napadom Megare na Atinu.

Ritualna okaljanost (*miasma*) Alkmeonida zbog ubistva zaverenika koji su zatražili azil na Ateninom žrtveniku dovela do je sudjenja i proterivanja članova ovog roda iz grada oko 600. godine. Već Megaklov sin **Alkmeon** se vratio u grad i komadovao atinskim odredom u **Prvom svetom ratu** (rani VI vek) protiv grada Kire zbog lošeg odnosa prema hodočascima na putu za Delfe. Alkmeonov sin **Megakle** se oko 575. godine oženio ćerkom sikionskog tiranina Klistena Agaristom i sa njom dobio **Klistena** i **Hipokrata**; Hipokratova ćerka **Agarista** je bila **Periklova** majka.

Prvo zapisivanje zakona u Atini je po lokalnoj tradiciji bilo delo arhonta tesmoteta **Drakonta** 621/620. godine. Po Aristotelovom «Atinskom ustavu», on je uveo takozvani «hoplitski cenz», ali drugi pisci pominju samo zakone protiv različitih prekršaja. Da bi slikovitije objasnio prirodu ovih zakona, retor Demad iz IV veka je rekao da su pisani krvlju, ne mastilom. Kada je Solon pristupio sprovođenju svojih reformi 594. godine, opozvani su svi Drakontovi zakoni izuzev onih koji su se ticali ubistva. Od svega toga je sačuvan samo odeljak o nenamernom ubistvu ispisan na kamenoj steli krajem 5. veka (409/8, *IG* 1 (3) 104); ovaj zakon se nalazio na prvoj pločici (*protos axon*) zakona o ubistvu (koji su svi bili prepisani na nove stele). Ubistvo sa predumišljajem je obaveza Areopaga, za nenamerno ubistvo je sudjeno u sudu «kod Paladija» i kazna je bila proterivanja iz grada, a detaljno su pobrojani svi rođaci ubijenog koji mogu goniti ubicu ili mu oprostiti, a treći sud je bio kod Delfinija, Apolonovog svetilišta. O ostalim zakonima koje je Drakont doneo ili zapisao nemamo nikakvih pouzdanih podataka u izvorima.

Solonove reforme

Tiranija kao medjuperiod

Solon je bio mudrac, reformator i pesnik. Istakao se u ratovima Atine protiv Megare za Salaminu, kada je podsticao Atinjane da ne odustanu od borbe za ostrvo (oko 600.). 594/3. ili 592/1. je izabran za arhonta. Živeo je do oko 560/59. Svojim reformama (ispisanim na «osovinama» - *axones* - od drveta, koje su bile sačuvane još u IV veku) je pokušao da popravi ekonomski položaj najsiromašnijih slojeva Atine i da okonča monopol na obavljanje najviših magistratura koji su do tada imali članovi aristokratskih porodica (*eupatridi*). Siromašnima je pomogao ukidanjem dugova (*seisachtheia*) za koje je založena zemlja i ukidanjem ropstva za dug; prva mera je, u stvari, bilo oslobađanje *hektemora* koji su postali neograničeni vlasnici

svoje zemlje (ili, ako je zemlja bila tuđa a oni njeni dobrovoljni «napoličari», novi vlasnici te, tuđe zemlje, što bi značilo da je Solon sproveo ograničenu, ali ne i potpunu preraspodelu zemlje). Njegova briga za privatnu imovinu i njenu zaštitu vidljiva je i iz drugih mera koje se spominju kao njegove a tiču se nasledjivanja imovine, testamenta i njegove punovažnosti, usvajanja dece, ćerki naslednica i brige za njih, ponašanja u blizini medja, prava na vodu, ograničavanja troškova za sahrane. Takodje, dao je građanska prava naseljenim zanatlijama i zabranio izvoz poljoprivrednih proizvoda izuzev maslinovog ulja, podstičući tako gajenje maslina. Pripisuje mu se i reforma atinskih mera i tegova prelaženjem sa težeg eginskog na lakši eubejski sistem.

Solon je građane Atine podelio na četiri imovinske klase na osnovu prinosa koje su dobijali sa svoje zemlje («cenzovska reforma»). Svaka od novih klasa je imala prava i obaveze u ratu i miru. Pripadnici dveju prvih klasa (*pentakosiomedimni* i *hipeji*) su mogli da obavljaju najviše državne dužnosti (*arhonti*), a samo iz prve su birani Atenini blagajnici. Trećoj klasi, *zeugitima*, arhontat je otvoren 457/6., a četvrta – *teti* – je dobila pristup narodnom sudu i narodnoj skupštini. Vršioći najviših dužnosti su ranije birani isključivo iz aristokratskih porodica. Da bi omogućio podnošenje žalbi na sudske odluke državnih službenika, Solon je uveo *helijeju*, narodni sud (=narodna skupština kao sud) u čijem radu su mogli učestvovati svi Atinjani, i omogućio trećim privatnim licima (ne samo rođjacima) da podignu tužbu u ime onoga kome je naneta nepravda. Solon je uveo i Veće od 400 članova da priprema sastanke narodne skupštine i omogućio *zeugitima* da se kandiduju za učešće u radu ovog organa. Kasniji Atinjani su Solona smatrali osnivačem demokratije.

Nakon Solona, borba za vlast među članovima elite nastavljena je nesmanjenom žestinom. Herodot i Aristotel govore o **Megaklu**, vodji «primoraca», **Likurgu**, vodji «ravničara» i **Pizistratu**, vodji «brdjana». Poslednji je izvodio poreklo od Nelejida iz Pilosa i atinskog arhonta Pizistrata iz 669/8. godine. Prvi put se istakao u ratu sa Megarom, oko 565. godine, a onda je oformio grupu nezadovoljnika, stao na njihovo čelo i uz pomoć telesne straže došao na vlast 561. godine: sa prekidima je vladao do smrti 527. godine. Tokom njegove vladavine, oko 550. godine, iskovan je prvi atinski novac, a preduzeo je i veliku građevinsku delatnost, posebno na agori (česma *enneakrounos*, hram Apolona Patroosa oko 550., *Kraljevska stoa*, žrtvenik dvanaest bogova iz 523.). Takodje, u dvadesetim godinama VI veka je na Akropolju podignut novi hram Atene Polias i počelo gradjenje hrama Zeusa Olimpijskog ispod Akropolja.

Nasledili su ga sinovi Hipija i Hiparh i spisak arhonata na jednom natpisu pokazuje da je početak njihove vladavine bio obeležen pomirenjem sa Alkmeonidima i drugim aristokratskim porodicama: 526/5. arhont eponim je bio Hipija, 525/4. Klisten, 524/3. Miltijad, 523/2. Pizistrat Hipijin (?) sin. Oko 515. godine umro je Stesagora, Kimonov sin, koji je dotle u ime Atine vladao Tračkim hersonezom (=poluostr. Galipolje), pa su Pizitratidi kao zamenu poslali njegovog brata Miltijada.

Kraj tiranije u Atini bio je posledica spartanske intervencije, nakon što je 513. propao pokušaj Alkmeonida iz njihove baze u Lejpsidrionu u severnoj Atici da proteraju Hipiju. Od 511. godine, u sledeće četiri godine Sparta je organizovala četiri pohoda na Atinu. Prvi pohod, upućen 511. morem pod komandom Anhimolija, odbijen je kod Falerona uz pomoć tesalskih najamnika-konjanika, drugi, 510., predvodio je kralj Kleomen, koji je pobedio iste Tesalce, opseo tirane na

akropolju i zarobio im decu; da bi povratili taoce, opsednuti su pristali da napuste grad i odu u Sigej u Troadi (Hipija je tamo kovao novac sa sovom i legendom HIP; odatle je otišao kod cara Darija u Suzu). Zašto su Spartanci ovako postupili? Atinjani klasičnog perioda su pričali dve priče o kraju tiranije. Po prvoj, za to nisu bili zaslužni Spartanci, već dva Atinjanina – Harmodije i Aristogiton («tiranoubice»). Iz ličnih razloga (Tesal (po Aristotelu)/ili Hiparh (po Tukididu) se zaljubio u Harmodija i, odbijen, javno uvredio njegovu sestru), njih dvojica su odlučili da ubiju Hipiju tokom Panatenejskih svečanosti 514. godine. Plan im nije u potpunosti uspeo – stradao je samo Hiparh, a oni obojica ubijeni. Nakon proterivanja Hipije, veoma brzo (?510.) im je bio postavljen bronzani spomenik na agori, rad skulptora Antenora, koji je 480. Kserks odneo u Persiju, ali su ubrzo (477/6.) Kritija i Nesiot napravili kopiju. Kada je Aleksandar Veliki (ili Seleuk I/Antioh I) vratio original u Atinu, original i kopija su stajale jedna pored druge. Harmodije i Aristogiton su sahranjeni na Keramiku i svake godine im je arhont polemarch prinosio žrtvu, a njihovi potomci su imali pravo na besplatne obroke u pritaneju (*sitesis*). Tokom tih obroka u pritaneju pevane su pesme u njihovu čast (*skolia*), po kojima su njih dvojica doneli u Atinu *isonomiju* – jednakost pred zakonima, slobodu, demokratiju. Druga priča je priznavala spartansku intervenciju koja je objašnjena podsticajima iz Delfa. Spartance je u ovoj odluci mogla voditi želja da svoju mrežu saveznika prošire na bogatu Atinu.

Klistenove reforme

Atinsko uredjenje u vreme razvijene demokratije-skupština i veće

Nakon pada tiranije, nastupio je svojevrtni vakuum (Kleomen je najverovatnije uspostavio oligarhijsku vlast), te nije neočekivano da je ponovo došlo do sukoba među pripadnicima elite, ovaj put, Isagorom, Tisandrovim sinom (po Aristotelu, „prijatelj tirana“), i Klistenom, Megaklovim sinom. Kada je Isagora izabran za arhonta za 508/7. godinu, Klisten je odlučio da privuče narod na svoju stranu reformama koje su naišle na odličan prijem. Isagora se obratio Sparti za pomoć i Kleomen (520-490.) je prvo poslao glasnika sa zahtevom da „prokletnici“ napuste Atinu, podučen od Isagore, što su oni i uradili, uključujući samog Klistena, a potom je ipak sa manjim snagama po drugi put upao u Atinu (508. g.) i proterao još 700 drugih porodica potkanih od Isagore, a onda pokušao da raspusti „Veće“ (od 400 članova, najverovatnije) i vlast preda Isagori i 300 njegovih pristalica; Veće se pobunilo, a Kleomen je onda sa Isagorom zauzeo Akropolj; Atinjani su im se suprotstavili i nakon dva dana opsedanja, trećeg dana ih pustili da izadju i povuku se na Peloponez; ovaj pokušaj se završio povlačenjem Kleomena i Isagore, osudom na smrt atinskih zaverenika i povratkom Klistena u grad. Nakon toga, znajući da to nije kraj spartanskog mešanja, Atinjani su se obratili za pomoć i savez satrapu Atrafernu u Sardu (Herodot V 73) koji je odgovorio da će im pomoći ako mu daju «zemlju i vodu». Poslanici su na svoju ruku pristali i upali zbog toga u nevolju kada su se vratili u Atinu. Među njima je bio i Klisten, pa je moguće da je ovaj neuspeh razlog zašto je Klisten tako slabo predstavljen u narativnim izvorima. Četvrti pokušaj Spartanaca da se umešaju u atinsku politiku se odigrao 506. godine, kada je Kleomen ponovo isplanirao da Isagoru vrati u Atinu kao tiranina uz pomoć Beočana i Halkidjana. Kleomen sa velikom flotom upadne u Eleusinu, Beočani po dogovoru osvoje Enoju i Hisije na obroncima Kiterona, a Halkidjani upadnu na istočnu obalu Atike i počnu je pljačkati; Atinjani prvo izadju protiv Spartanaca kod Eleusine, i uoči bitke dveju vojski prvo se Korinćani predomisle i povuku, shvativši da ne postupaju pravedno, a onda i drugi kralj Demarat (515-491.), na što i ostali peloponeski saveznici napuste svoje položaje. Nakon toga, Atinjani odluče da se prvo osvete Halkidjanima i povedu vojsku na Halkidu. Halkidjanima u

pomoć priteknu Beočani, i Atinjani prvo njih savladaju u bici i zarobe 700 Beočana za koje su kasnije dobili otkup od preko 20 talanata; istog dana predju na Eubeju, pobeđu Halkidjane i potom u Halkidu pošalju kleruhiju od 4000 ljudi na zemlju halkidskih aristokrata (*hippobotai*). Iste godine (506.) je možda poslata i kleruhija na Salaminu. 504. su Spartanci planirali da vrate Hipiju na vlast, ali je ovo naišlo na protivljenje peloponeskih saveznika, pa su bili nadglasani. Ovo je prva sigurno potvrđena odluka Peloponeskog saveza.

Klisten je potom bio slobodan da do kraja izvede zamišljene reforme, koje je, prema Herodotu, započeo još pre Kleomenovog upada: podelio je stanovništvo Atine na 10 teritorijalnih fila, što Herodot (V 68) poredi sa delatnošću njegovog dede u Sikionu: sastavni delovi fila su se nalazili rasuti po celom poluostrvu Atike, grupisani u 30 većih teritorijalnih celina (*tritija*, «*trećina*»), sa između 1 i 10 dema u svakoj; tritije su postojale i u starim jonskim filama, gde je možda svaka sadržavala po 4 naukrarije, a od Klistena obično nose ime najveće deme koja se u njima nalazi). Najmanja jedinica u novoj organizaciji je bila *dema* (Aharna, Eleusina, Maraton, Faleron, Pirej, Sunion, itd.); *demotik* se nasledjivao po muškoj liniji, što se vidi sa natpisa iz V i IV veka, na kojima su zabeleženi građani koji su živeli u centru grada, a i dalje su imali demotike „seoskih dema“; deme koje su davale jednog člana Veća od 500 članova imale su 50-100 odraslih muškaraca-punopravnih građana među svojim stanovnicima, tj. 0,2-0,4% ukupne atinske građanske populacije 507. godine koju je sačinjavalo 25000 punoletnih muškaraca; dema je više na srcu Atinjanima nego samo gradsko jezgro, što se vidi na primeru 431. i evakuacije u Atinu; od Klistena sastavni deo imena atinskog građanina postaje *demotik* (Demohar sin Demostena – Demohar iz deme Maratona); deme se često ponašaju kao *polis*: konsultuju proročišta, imaju liturgije, donose odluke i postavljaju natpise, Pindar je napisao jednu odu za pobednika iz Aharne (*Nem.* 2). Klistenov cilj je bio da ograniči uticaj starih stranačkih podela među Atinjanima koje su dovele do pojave tiranije u prethodnom periodu, i da ih nauči ili prisili da odluke donose dogovorom; nova podela građanstva je služila kao osnova za celokupni politički život Atine i njome se stalo na put prevlasti aristokratskih porodica i regionalizmu karakterističnom za raniji period, koji je mogao da u jednom delu građanskog tela izazove strah da će ih nadvladati Atinjani iz drugog dela, kao što se i dešavalo i pre i nakon perioda tiranije. Ovom reformom je Klisten želeo da podrije stari sistem političkog uticaja i da politiku spusti na lokalni nivo, gde je dema dobila demarha, svoj spisak građana (od 18. godine starosti), svoju skupštinu, kultove, finansije, pa čak i neka sudska ovlašćenja, a kandidati za sve državne funkcije kretali su sa istog nivoa. Svaka od novih fila je bila Atika u malom i odatle su, dakle, dolazili članovi veća od 500 u kome su sve deme imale svoje predstavnike. Stare jonske file (*Geleontes*, *Hopletes*, *Aigikoreis*, *Argadeis*) su opstale, ali bez političkog uticaja, dok je ranije kompletna finansijska, vojna, politička i sudska administracija bila organizovana po starim filama i njihovim sastavnim delovima, tritijama i naukrarijama (12 po fili; po nekim izvorima, Klisten im je uvećao broj na 50, ali se u izvorima ne spominju nakon 500. godine).

Klistenovo uređenje je posedovalo sve kvalitete modernih ustava: komplementarnost kolektivnih tela i magistrata (Areopag, skupština, Veće od 500, arhonti, narodni sud), definisanu proceduru izbora i smene državnih službenika, zaštitu od prevelike ambicije pojedinca u vidu ostrakizma, mere za obezbeđivanje jedinstva i kompromisa među različitim frakcijama i političkim opredeljenjima, te je zato i opstalo tokom sledećih 185 godina atinske istorije (507-322.).

Veće od 500 članova: od druge polovine V veka većnici su birani kockom, a od IV veka su ovu funkciju mogli obavljati samo dva puta u životu. Sazivaju narodnu skupštinu, od 450. predsedavaju njenim sastancima (dotle arhonti); obavljaju *probouleusis*, nadzor nad administrativnom mašinerijom grada i raznim komisijama izabranim za konkretna zaduženja, vode brigu o javnim finansijama i o svetim riznicama, ratnim brodovima, pomorskoj opremi u celosti, konjanicima i njihovim konjima čije održavanje je plaćano iz državne kase (tkzv. *katastasis*), nagradama na Panatenejskim svečanostima, javnim građevinama, invalidima koje izdržava država, obavljaju *dokimasiju* arhonata i budućih buleuta, kontrolu finansijskih izveštaja nakon svake pritanije, sudjenje državnim službenicima (određuju kazne do 500 drahmi), *euthynu* odlazećih službenika, odnosno prijem tužbi za nefinansijske prekršaje odlazećih službenika, imaju udeo i u procesima veleizdaje (*eisangelia*). U zasedanju su tokom 250 do 300 dana godišnje.

Narodna skupština: od druge polovine V veka, sve važnije i neke manje važne odluke u Atini donosila je Narodna skupština. Skupština se uglavnom sastajala na Pniksu u jugozapadnom delu grada; od IV veka se za istu namenu sve češće koristilo Dionisovo pozorište. Redovni sastanci su bili 3-4 puta u pritaniji, znači 30-40 puta godišnje, dok je u početku bio samo jedan, koji je i kasnije nazivan *kyria ekklesia*. Po potrebi su sazivani i vanredni sastanci. Sastanke su sazivali pritani u ime Veća od 500 članova; predsedavali su, verovatno, najpre arhonti, od druge polovine V veka pritani, a od ranog IV veka *proedri* (komisija Veća sastavljena od 9 članova izabranih kockom iz fila koje u tom trenutku nisu imale pritaniju). U V veku građani nisu dobijali platu za prisustvovanje sastancima skupštine, ali je to uveo Agirije nakon obnove demokratije 403. godine (prvo 1 obol, kasnije dva, pa tri). Glasalo se tajno kada je bilo potrebno prebrojati kvorum (ostrakizam, davanje građanskog prava), a inače javno, kada nije bio potreban precizan kvorum, već su predsedavajući magistrati određivali većinu.

Svako pitanje o kome je Skupština morala doneti odluku moralo je prethodno biti pretresano na sednicama Veća, pri čemu je Veće moglo predložiti i konkretnu odluku, ali nije bilo obavezno da tako postupi. Na sastanku Skupštine je svaki Atinjanin mogao da govori i predloži neku meru ili amandman na postojeći predlog Veća ili Skupštine. Od ranog VI veka do kraja V veka samo je Skupština je donosila zakone (*psefizme* ili *nomoi*). Postojale su mere koje su onemogućavale ishitreno donošenje odluka.

Stratezi: od 501/0. biran je javnim glasanjem (*hirotonija*) po jedan strateg iz svake file, na godinu dana. Od 487/6., kada je polemarch, poput ostalih arhonata, počeo da biva biran kockom, postali su još važniji. Od tada, stratezi ne samo do predvode kopnenu vojsku i flotu, već postaju i političke vodje (kao što je slučaj sa Temistoklom, Aristidom, Periklom, Kleonom, Nikijom i Alkibijadom). Imaju direktan pristup skupštini i mogu izneti predloge na usvajanje; u vezi sa Periklom, Tukidid kaže da je u određenim situacijama birao da ne sazove skupštinu. Birani su u proleće da bi preuzeli dužnost početkom atinske građanske godine sredinom leta, u početku po jedan iz svake file, da bi to kasnije napušteno, pa je određenih godina moglo biti i 11 stratega, gde je onaj 11. bio, kao Perikle, ugledan pojedinac koji je dodavan uobičajenom kolegijumu od 10 članova (najraniji sličan slučaj je 441/0. kod opsade Samosa, kada je na ostrvo poslato 11 stratega). *Strategos autokrator* dobija posebna ovlašćenja da tokom pohoda na licu mesta donosi odluke bez konsultovanja atinske narodne skupštine

- Poslovi koje obavljaju stratezi:
 - Komanduju kopnenim i pomorskih pohodima, obično jedan po pohodu, redje više njih.
 - Obavljaju mobilizaciju i brinu se za održavanje flote sistemom *trijerarhije* (liturgija za bogate građane koja je obuhvatala komandovanje, održavanje i popravku broda koji je država izgradila, snabdela osnovnom opremom i obezbedila platu za posadu; troškovi ove liturgije iznosili su oko jedan talent=6000 drahmi).
 - Sude u slučajevima izbegavanja vojne službe, neopravdanog napuštanja vojnog pohoda i u parnicama koje se tiču trijerarhije.
 - Od IV veka jedan strateg predvodi hoplite, drugi je zadužen za odbranu Atike, treći i četvrti za odbranu Pireja, peti za trijerarhiju, ostala petorica za preostale poslove.
 - Po okončanju službe prolaze kroz proceduru *eutine*, a i pre toga se svake pritanije u skupštini glasalo o tome kako obavljaju svoje dužnosti; u slučaju negativnog ishoda glasanja, svaki strateg je mogao biti uklonjen ili, čak, izveden na sud, što se desilo Periklu 430. godine, kada je bio suspendovan i kažnjen novčanom kaznom.

Arhonti: od kraja V veka imaju uglavnom verska i sudska ovlašćenja: sprovode istragu (*anakrisis*) i predsedavaju porotnim sudovima koji donose presudu. *Arhont eponim* je zadužen za verske proslave i za porodično pravo, *basileus* za najveći deo verskih poslova i za nenamerna ubistva, *polemarh* za neke proslave, uključujući igre u čast palih u ratu i za parnice u kojima je jedna stranka bila stranac. *Tesmoteti* su bili zaduženi za ceo sistem porotnih sudova i većinu javnih parnica koju je mogao pokrenuti svaki građanin.

Od 487/6. počinju da se biraju kockom od prethodno izabranih kandidata (*klerosis ek prokriton*), a potom je i preliminarni izbor zamenjen žrebom; testmotetima je dodeljen sekretar, te su tako sačinjavali kolegijum od deset članova predlaganih na nivou fila. Od 457/6. i zeugiti se mogu birati na funkciju arhonata

- Biraju se na položaj arhonta samo jednom u životu i po okončanju jednogodišnje službe postaju doživotni članovi Areopaga
- Dokimasiju kandidata za arhonte obavljaju članovi Veća od 500 i Narodni sud; dokimasija obuhvata pitanja o ocu, njegovoj demi, dedi, majci, majčinom ocu i njegovoj demi, porodičnim svetinjama, porodičnoj grobnici, poštovanju prema roditeljima, plaćanju poreza i služenju vojske
- Poslovi koje obavljaju arhonti:
 - **Arhont eponim** je zadužen za Dionisije i Targelije, njemu se podnose javne i privatne tužbe za loše postupanje sa roditeljima, siročićima, kćerima naslednicima, određivanje tutora i slično.
 - **Arhont basileus** je zadužen za eleusinske misterije i Lenejske svečanosti, njemu se podnose javne tužbe zbog bezbožnosti i sve tužbe za ubistvo.
 - **Arhont polemarh** prinosi žrtve Artemidi Agroteri (u čast pobede na Maratonu) i Enijaliju, priredjuje pogrebne igre i žrtve zadušnice u čast palih u ratu i Harmodija i Aristogitona; njemu se prinosi privatne tužbe koje se tiču meteka, stranaca, isotela i proksena i na sud iznosi tužbe protiv oslobođenika i meteka.

Areopag: Navodi se da je Efijalt 462. godine oduzeo Areopagu sudska ovlašćenja, to jest, najverovatnije, *eisangeliju*, *dokimasiju* i *eutinu*, a ostalo im je sudjenje za ubistva sa predumišljajem, ranjavanje, paljevinu, i neki slučajevi povezani sa kultom.

Narodni sud: od 462. predsedavajući magistrat obavlja samo preliminarne formalnosti, a presudu donose *dikasti* bez posebne pravne ekspertize, na osnovu govora obeju strana.

- Sudije porotnici se žrebaju po filama, od strane devetorice arhonata i sekretara tesmoteta, svaki kandidate iz svoje file; kandidata za sudije ima 6000 na broju, svi su punopravni građani stariji najmanje 30 godina, koji ne duguju državnoj blagajni i nisu lišeni građanskih prava; na početku godine oni polažu tkzv. „sudijsku zakletvu“ i stavljaju se na raspolaganje arhontima.
- Svaki sud dnevno može presuditi u četiri privatne parnice ili jednoj javnoj.
- Vreme za govore suparničkih strana ograničeno je u skladu sa vrednošću parnice: od 24 do 52 minuta ukupno.
- Po okončanju govora suparničkih strana, bez učešća advokata, sudije glasaju; svaki ima dva istovetna žetona, pri čemu je osa jednog šuplja, a drugog puna: probušeni žeton je namenjen tužiocu, puni optuženom; prilikom napuštanja sudnice, sudije prolaze pored dva suda – bronzanog i drvenog – u bronzani ubacuju svoj glas za tužioca ili tuženog, u drveni nevažeći.
- Većina glasova odlučuju o pobedniku, a ako je broj glasova jednak, parnicu dobija optuženi.
- Na kraju sudije odredjuju kaznu, koja već može biti definisana zakonom ili je treba na licu mesta odrediti, prema predlozima tužioca i tuženog; na presudu narodnog suda ne postoji mogućnost žalbe

DNEVNICE DRŽAVNIH SLUŽBENIKA U IV VEKU:

- Narod za učešće na Skupštini – 1 drahma za običnu skupštinu, jedna i po za glavnu.
- Sudije porotnici – tri obola=pola drahme.
- Članovi Veća od 500 – 5 obola + 1 za hranu, ukupno 1 drahma.

Arhonti ne primaju platu, već samo 4 obola za hranu.

Stratezi ne primaju platu.

Ostrakizam: proterivanje pojedinaca na 10 godina. Glasanje se obavljalo tokom osme pritanije na agori, pod nadzorom arhonata i Veća. Glasачi su bili grupisani po filama i ogradjeni da niko ne bi mogao dva puta da glasa. Bio je potreban kvorum od 6000 ljudi. Ostrakizovana osoba je morala da napusti grad u roku od 10 dana, ali nije gubila građanska prava ni imovinu. Po Aristotelu, uveo ga je Klisten, ali je prvi put sproveden 488/7. godine, pa neki smatraju da je ostrakizam tada i uveden. Prvi je ostrakizovan Hiparh, Harmov sin, najverovatnije Hipijin unuk, arhont 496/5. godine, potom, 486. Alkmeonid Megakle, 485. drugi pripadnik Hipijine porodice (verovatno Kalija Kratijin sin, prikazan na poledjini jednog ostrakona kao persijski strelac), 484. Ksantip, 482. Aristid („prijatelj Datisa Medjanina”, „čovek koji je odbio pribegare”, kako stoji na sačuvanim ostrakonima), oko 470. Temistokle, 461. Kimon, 443. Tukidid Mejlesijin sin, 417/416/415 Hiperbol. Ljudi su ostrakizovani jer su smatrani pristalicama tiranije, persofilima,

zato što je narod odbacio njihovu politiku, iz mržnje i drugih vanpolitičkih motive. Na agori i Keramiku je nadjeno preko 10000 ostraka odbačenih nakon glasanja, a 191 je nadjeno u bunaru na severnoj padini Akropolja, svi sa Temistoklovim imenom i ispisani u samo 14 rukopisa, što govori o pripremi političkih neprijatelja i o tome u kojoj meri je ostrakizam u V veku bio orudje političke borbe, nešto poput opštih izbora danas.

Atina VI veka ima veliki broj svečanosti, od kojih su najpoznatije **Panatenejske i Velike Dionisije**. Atina je imala dva seta svečanosti u čast Dionisa – seoske Dionisije i velike Dionisije. Seoske su slavljene meseca decembra po demama, sa predstavama – tragedija, komedija, ditiramb. Velike su možda uvedene u vreme Pizistrata ili krajem VI veka, nakon uvođenja demokratije. Slavljene su krajem marta, počinjale sa žrtvama bogu i nastavljale sa dramskim predstavama tokom četiri dana, sa tri tragička pesnika, svaki sa po tri tragedije i jednom satirskom igrom, i pet komediografa, svaki sa po jednom komedijom. Takođe, svaka fila je učestovala sa po jednim ditirampskim (*ditiramb*=himna u čast Dionisa) horom od 50 muškaraca i jednim od 50 dečaka. Pre početka izvođenja tragedija deca poginulih u ratu prolazila bi u procesiji, a potom je nošen foros donet od strane saveznika.

Što se izgleda grada tiče, nova demokratija je napustila neke projekte tirana (hram Zeusa Olimpijskog), a neke sama započela: malo pre ili iza 490. godine, počelo je gradjenje velikog hrama na mestu koje će kasnije zauzimati Partenon, a završeno je i gradjenje atinske riznice u Delfima. U proizvodnji vaza, dolazi do promene od crnofiguralnog u crvenofiguralni stil, između 520 i 490. godine.